

İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
MEDENİYETLER İTTİFAKI ENSTİTÜSÜ
MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İSLAMİYETİ KABUL ETMEDEN ÖNCEKİ
UYGURLARIN SOSYOKÜLTÜREL HAYATI**

PAIREZHATI ABASI

AĞUSTOS 2019

ONAY SAYFASI

Bu tez tarafımızca okunmuş olup kapsam ve nitelik açısından Medeniyet Araştırmaları alanında Yüksek Lisans Derecesini alabilmek için yeterli olduğuna karar verilmiştir.

Tez Jürisi Üyeleri:

KANAATI

İMZA

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim

Vehbi BAYSAN

Dr. Öğr. Üyesi

Vahdettin IŞIK

Doç. Dr. Reyila

KAŞGARLI

Bu tezin İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü tarafından konulan tüm standartlara uygun şekilde yazıldığı teyit edilmiştir.

Tarih

Mühür/İmza

AKADEMİK DÜRÜSTLÜK BEYANI

Bu çalışmada yer alan tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, söz konusu kurallar ve ilkelerin zorunlu kıldığı çerçevede, çalışmada özgün olmayan tüm bilgi ve belgelere, alıntılama standartlarına uygun olarak referans verilmiş olduğunu beyan ederim.

Pairezhati ABASI

ÖZ

İSLAMİYETİ KABUL ETMEDEN ÖNCEKİ UYGURLARIN SOSYOKÜLTÜREL HAYATI

Abasi, Pairezhati

Medeniyet Araştırmaları Tezli Yüksek Lisans Programı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Vehbi Baysan

Ağustos 2019, 75 sayfa

Tezimizde, İslamiyet’i kabul etmeden önce Gök Tanrı dinini ardından Maniheizm ve Budizm’i benimseyen Uygurların Göktürk Devleti’ni yıkararak kurdukları Orhun Uygur Devleti sonradan Koçu, Kansu devletleri ve yaşadıkları coğrafyadaki sosyokültürel hayatı incelenmiştir. Uygurlara ait edebiyat, sanat, din ve kültür eserleri XX. yüzyılın başından itibaren kazı çalışmalarıyla ortaya çıkarılmıştır. Uygurlar bu eserlerini şehirciliğe verdikleri önem ve yazıyı kullanmak gibi medenî hayatın olmazsa olmazlarını, kültürel uğraşlar ile tamamlamıştır. Çalışmamızda yine çeşitli yazı sistemlerini kullanarak, tarihi süreçlerinde farklı dinleri benimseyerek arkalarında kültürel öneme sahip birçok yazılı eser bırakmış olan Uygurların siyasi tarihi de sırasıyla ele alınmıştır.

Uygurlar yaşadıkları coğrafyada Murtuk, Bezeklik, Turfan, Sengim, Karabalgasun ve Kızıl gibi pek çok şehri sanat merkezi haline getirmiştir. Uygurların yaşadıkları çeşitli bölgelerde yapılan kazılarda Uygur kültürüne ait pek çok heykel, duvar resmi, mimari yapı ve belgeler gün ışığına çıkartılmıştır. Çalışmamızda, dönemin siyasi ve tarihî kaynaklarının yanında Uygurca yazılmış çok sayıda metin de ana kaynak olarak kullanılmıştır. Tezimizde, öncelikle üç ayrı bölüm halinde yer alan Orhun Uygur Devleti, bu devlet yıkıldıktan sonra kurdukları Koçu, Kansu devletleri ve Uygurların sosyokültürel hayatı açıklanmıştır. Açıklamaların ardından bu süreçlerdeki siyasi tarihin analizi, din, edebiyat, sanat ve kültür alanlarındaki katkıları ve etkileri ortaya konularak Uygurların eski inançlarıyla yaşam kültürü, bütünlük içinde verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Öncesi Dönem; Sosyokültürel Yapı; Uygurlar

ABSTRACT

SOCIO CULTURAL LIFE OF UIGHURS BEFORE ADOPTION OF ISLAM

Abasi, Pairezhati

Civilization Studies Masters with Thesis

Thesis Supervisor: Asst. Prof. Dr. İbrahim Vehbi Baysan

August 2019, 75 pages

Before adopting Islam, Uighurs defeated Göktürks and founded a new state called the Orhon Uighur thereafter they founded Koçu and Kansu states. They adopted faith systems like Tengrism, Manicheism and Buddhism. These cultural turning points are the main topic of this thesis. Subjects directly related to Uighurs such as their literature, art, religion had been exclusively studied in this research. Uighurs crowned their success by placing emphasize on culture and they tried to preserve them by recording them. In this thesis political history of Uighurs, culturally valuable written works by adopting various writing systems and their adapted religions has also been studied and discussed respectively.

Throughout their history, Uighurs established several cities such as Murtuk, Bezeklik, Turfan, Sengim, Karabalsagun and Kızıl into art centres. In these excavations, plenty of statues, wall paintings, architectural objects and documents which refer to Uighur history and culture have been unearthed. In addition to their political and historical resources, numerous religious texts written in Uighur language have been used as the main source in my thesis. Therefore, the Orhon Uighur state, Koçu as well as the Kansu states which they founded after collapse of Orhon studied primarily in three separated parts. This thesis aimed presenting contributions of Uighurs based on their religion, literature, art and culture, and their ancient beliefs as well as lifestyles. Political and cultural analyses of that period had been the focus of the research.

Keywords: Period Before Islam; Sociocultural Structure; Uighurs

TEŞEKKÜR

Bu araştırma için beni yönlendiren, karşılaştığım zorlukları çözmemde tezimin her aşamasında bana yardımcı olan, tüm sorularımı büyük bir sabır ve anlayışla cevaplandırın değerli Danışman Hocam Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Vehbi Baysan'a, Prof. Dr. Alimcan İneyet'e, Dr. Öğr. Üyesi Feyzullah Uygur'a, Prof. Dr. Sultan Mahmut Kaşgarlı'ya, Doç. Dr. Ömer Kul'a içtenlikle teşekkür ederim. Ayrıca İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsündeki tüm Akademik personele ve çalışanlara teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmamı yapmak için dünyanın en büyük fedakârlığını yaparak beni okutan ve tezimi yazarken bir an bile aklımdan çıkmayan, yüzlerine hasret kaldığım canım babam, ailem, kardeşim ve tüm akrabalarımın sonsuz sevgi ve özlemlerimle minnettarlığımı sunarım. Ayrıca şu an iki aylık olan ve tezimi yazdığım her aşamada yanımda olan, hayatıma mutluluk katan, hayatımın en güzel hediyesi olan oğlum Ata'ya ve her konuda bana destek olan eşim Halil Pehlivan'a ve arkadaşım Uğur Bayrak'a teşekkürlerimi sunarım.

Sevgili aileme sağ salım kavuşmak dileğiyle...

Pairezhati ABASI

İSTANBUL, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iv
ABSTRACT.....	vi
TEŞEKKÜR	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
GÖRSELLER LİSTESİ	xii
BÖLÜM 1	1
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu ve Problemi	1
Araştırmanın Amacı ve Önemi	2
Araştırmanın Yöntemi	3
1. ORHUN UYGUR DEVLETİ	5
1.1. Orhun Uygur Devletinin Kuruluşu	5
1.2. Orhun Uygur Devletinin Sınırları	6
1.2.1. Orhun Uygur Devletinin Siyasi Durumu	8
1.2.2. Koçu ve Beşbalık Bölgesiyle Olan Diplomatik İlişkileri	9
1.2.3. Orhun Uygur Devleti'nin Yıkılışı	10
1.2.4. Orhun Uygur Devletinde Sosyokültürel Hayat	11
BÖLÜM 2	16
2. KOÇU, KANSU VE KARAHANLI DEVLETLERİ	16
2.1. Yayıldığı Coğrafyalar	16
2.1.1. Yayılışını Etkileyen Siyasi Faktörler	18
2.2. Kansu Uygur Devleti	21
2.2.1. Kuruluşu	21
2.2.2. Siyasi Durumu	22
2.3. Koçu (Turfan) Uygur Devleti	24
2.3.1. Kuruluşu	24
2.3.2. Siyasi Durumu	25
2.4. Karahanlı Devleti Dönemindeki Uygurlar	27
2.4.1. Siyasi Durum	27
2.5. Koçu ve Kansu Devletlerinde Sosyokültürel Hayat	28
BÖLÜM 3	35
3. İSLAMİYETİ KABUL ETMEDEN ÖNCEKİ UYGURLARDA SOSYOKÜLTÜREL HAYAT	35
3.1. Sosyokültürel Yapının Kökleri	35
3.1.1. Mitolojik Ögeler	35
3.1.2. Kültürler	37
3.1.3. Tarihi Ögeler	38
3.2. Sosyokültürel Yapı	40
3.2.1. Dini İnanç	40
3.2.1.1. Gök Tanrı Dininin Uygur Kültürüne Etkileri	41
3.2.1.2. Maniheizmin Uygur Kültürüne Etkileri	43

3.2.1.3. Budizimin Uygur Kültürüne Etkileri	47
3.2.2. Sosyal Hayat	55
3.2.3. Edebiyat	61
3.3. Uygurların Sosyokültürel Hayatında Bir Açık Medeniyet Modeli	63
3.3.1. Medeniyetlere Açılan Kapı – Turfan (Koçu)	64
SONUÇ	67
KAYNAKLAR	71

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
bsm.	: Basımevi
ev.	: Çeviren
haz.	: Hazırlayan
M.Ö.	: Milattan Önce
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
yy.	: Yüzyıl

GÖRSELLER LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Görsel 1.1:	7
Görsel 1.2:	7
Görsel 2.1:	32
Görsel 3.1:	53
Görsel 3.2:	53
Görsel 3.3:	54
Görsel 3.4:	54
Görsel 3.5:	55

BÖLÜM 1

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Problemi

Bilimsel bir araştırmaya neyi, niçin ve nasıl araştırılacağı sorularak başlanır. Bu sorular araştırma konusu, amacı ve yöntemidir. ¹ Bu çalışmada Uygurların sosyokültürel ve dini hayatları ile birlikte, buldukları coğrafyanın genel özellikleri, jeostratejik ve jeopolitik önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Uygurların, binlerce yıldır yaşadıkları coğrafyanın, bitki örtüsünün çeşitliliği, dağlık ve ormanlık arazisinin genişliği, münbit topraklarının bolluğu, ayrıca kıtalar arası geçiş yolu ve göç güzergâhı üzerinde olması stratejik ve jeopolitik önemini ortaya koyar. Bu bölgenin uygun ve cazip yaşam alanları içermesi, diğer toplumların, milletlerin hatta imparatorlukların dikkatini cezbeder. Farklı ırklara mensup, değişik kültür ve inançlara sahip insanların bu bölgeler arasında yoğunlaşan Uygur toplumunun yerli halkları ile karşılaştıkları görülür. Buna rağmen uzun müddet benlik ve kimliklerini muhafaza ettikleri söylenebilir.

Yaklaşık üç yüz yıl süren mücadeleler neticesinde, Uygurlar farklı nedenler neticesinde dağıldıkları yeni coğrafyalarda, psikolojik, sosyokültürel değişim ve dönüşümle karşı karşıya kalmışlardır. İlk dönemlerde birlikte yaşamak durumunda kaldıkları bölge unsurları ile bir uyum sürecinden geçtikleri, bu süreçte kimlik değişimi konusunda, farklı sonuçlarla karşılaştıkları anlaşılmaktadır. Siyasi ve kültürel gerekçelerle meydana gelen değişimler gündeme taşınarak, sorunun daha da derinleştirilmesi sağlanmıştır.

Örf ve adetlerine bağlılıkları ile bilinen Uygurlar, benliklerinin kaybetmemiş, dillerinin unutulmasına müsaade etmemiş, toplumu kalkındırmış, farklı oluşumlarla örf ve adetlerini yaşatmaya çalışmaktadırlar. Uygurların, günümüze kadar temelde mutlak gücün temsilcisi tek Tanrı (monoteist) inancına dayanan din anlayışı ile birlikte, bu Tanrının yardımcıları konumunda farklı görevler üstlenen alt tanrıların da bulunduğu çok tanrılı (politeist) inançları da göz önünde bulundurulduğunda senektik bir din algıları olduğu görülür. Bu açıdan bakıldığında tezin tezi, İslamiyeti kabul

¹Zeki Arslantürk ve M. Tayfun Amman, *Sosyoloji*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012, s.36-37.

etmeden önce Uygurların beslendiği sosyal ve kültürel öğeler nelerdir ve sosyokültürel öğelere dinlerin etkisi nasıldır. Bu bilgiler doğrultusunda araştırmada, İslamiyeti kabul etmeden önceki Uygurların dini, siyasi, coğrafi ve sosyokültürel hayatları, var olma mücadeleleri ve göçleri ile birlikte dramatik yolculuk serüvenleri ele alınmaktadır. Bu çerçevede çalışmada şu sorulara cevap aranacaktır:

- i. Uygurlar neden göç etmek zorunda kaldılar?
- ii. Uygurlar hangi bölgelere göç ettiler?
- iii. Uygurlar göç ettiği bölgelerde varlığını sürdürebildiler mi?
- iv. Uygurların geliştirdiği kültür ve medeniyetlerin Türk tarihine etkileri nelerdir?
- v. Uygurların din algıları, dini inanç ve uygulamaları nasıldır ve sosyokültürel hayatını nasıl etkiledi?

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, “Uygur” kavramını, Uygurların etnik kökenlerini ve kimliklerini ortaya koymaya çalışmak, Uygurların, özgürce yaşamak için yaptıkları mücadeleler ve özellikle bu mücadelelerin sonuçlarını belirlemek, değişim neticesinde, değişimin etkilerini sosyokültürel ve ekonomik anlamda görebilmektir. Bu bağlamda çalışmada, İslamiyeti kabul etmeden önceki Uygurların diğer toplumlar ile karşılaşmaları, bu süreçte yaşanan sosyokültürel etkileşim ve kolektif kimlik algılarındaki değişimin boyutları etnografik, sosyolojik tahliller yapmaya gayret edilerek, Uygurların Türk siyasi tarihine etkileri incelenecektir.

Araştırmanın özgünlüğünü sağlayan bir unsur olarak farklı coğrafi bölgelere dağılan Uygurların yeni vatanlarında yaşatmaya çalıştıkları örf ve adetleri, kültürleri, sosyal hayatları, dini ve ahlaki algıları bilimsel zeminde sosyolojik verilerle ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Bu amaç doğrultusunda Uygurları, sosyolojik bir bakış açısıyla doğru etüt etmek, hem Uygurları siyasi ve sosyokültürel anlamda tanımak ve hem de değişik medeniyetlerin bir arada yaşadığı sosyal, etnik, dinsel ve çatışmalara mahal vermeden, birlikte yaşama kültürünün geliştirilmesine katkı sağlamak açısından önemlidir.

Ülkemizde Uygur Tarihi ile ilgili yapılan araştırmaların büyük bir kısmı, Uygur kültür tarihini birçok bakımdan incelemekten çok, Uygurların çeşitli dönemlerdeki siyasi tarihlerine ilişkin konuların araştırılmasına ayrılmıştır. Bunun en önemli nedeni, eski

devirleri anlatan kaynakların siyasi olaylara daha fazla yer vermesidir. Ülkemizde bu alanda araştırmalar yapılırken ağırlıklı olarak batılı sinologlardan, Çin kaynaklarında bulunan Uygur tarihi ile ilgili bölümlerinin İngilizce, Almanca ve Fransızca dillilerine yaptıkları tercümele ve bunlarla ilgili yaptıkları araştırmalar temel almıştır.

Uygurların tarih sahnesine çıkmalarından itibaren kültür tarihimizi çeşitli cephelerden inceleyip değerlendiren araştırmalar ise oldukça sınırlı kalmıştır. Bunun en önemli nedeni ise Uygur tarihi ile ilgili kaynakların kültürel konularla ilgili olarak sınırlı miktarda kayıt içermesidir. Bu bakımdan Çince ve Uygurca kaynaklar büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu kaynaklar kültür tarihimizle ilgili sınırlı da olsa değerli bilgiler içermektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Disiplinler arası birçok yetkinliği ve yatkınlığı gerektiren bu araştırma konusu, öncelikle Sarı Uygurlar ve onların kurdukları Kansu Uygur devleti alanında yaptığı çalışmalarıyla öne çıkan Gülçin Çandarlıoğlu hocamızın bize verdiği çok değerli kaynaklar ele alınmaya çalışılmış ve tezde sunulmaya çalışılmıştır. Ardından Uygur Türklerinin tarihi alanında değerli çalışmalarıyla Türk Dünyası ve kültür tarihi araştırmasında önemli yeri olan değerli hocamız Saadettin Yağmur Gömeç'in "Uygur adı, Uygurların tarihi gelişimi, kültür çevresine girmeleri" konularını içeren araştırması tezimizde incelemeye çalışılmıştır. Bu çalışmamın daha derin ve geniş açıdan yürümesi için Uygur kültür ve siyasi tarihine ait Çince ve Uygurca yazılan çeşitli makale ve eserler incelenmiştir. Uygurların sosyokültürel hayatında, medeniyetinde, kadim ipek yolu ticaretinde ve doğu, batı kültürünün birbiriyle etkileşiminde köprülük rolü oynayan, birkaç dinlerin kaç yüz yıllar boyunca aynı anda mevcut olabileceğine örnek olan Turfan devletinin açık medeniyete ait özellikleri bulundurduğunu ortaya çıkarmak için değerli hocam Recep şentürk'ün "*açık medeniyet*" kitabı incelenmiştir.

Tezimizde önceden yapılan araştırmaları incelemekle ve tespit etmekle birlikte bundan sonra araştırılmaya açık konuları da belirlemeye çalıştık. Dolayısıyla bu tez önce Uygurların sosyokültürel hayatını inceleyen bir çalışma adayı olmakla birlikte birçok taraftan geliştirilmesi, tamamlanması gereken bir çalışma olarak değerlendirilmelidir. Tezi teşkil eden her bir bölüm tek başına bir tez olabileceken çalışmada, hepsini

bütünleştirerek inceledik ve bu süreçte epey zorluklarla ve çok ilginç sonuçlarla karşılaştık. Bu konuda benim karşılaştığım en büyük zorluklardan biri ana kaynakların çoğunun dünyanın çeşitli ülkelerine dağılması, onları getirtmenin g olması ve eski Uygur yazısı ile bulunmasıdır. Karşılaştığım ilginç sonuçlardan biri ise Uygurların İşlam dinine inanmadan önceki geleneklerini İşlam dinine girdikten sonra ve hatta bugüne kadar gelmedir. Uygurların bu durumu İşlam dini inançlarıyla birlikte sürdürebilmesidir.

1. ORHUN UYGUR DEVLETİ

1.1. Orhun Uygur Devletinin Kuruluşu

Çin kaynaklarına göre Uygurların kökeni hunlara dayanmaktadır.² ilk olarak Hunların da içinden geldikleri Tölesler'in içinde görülmektedirler.³ Uygur kelimesinin anlamı ve kökeni hakkında farklı düşünceler vardır. Uygur'un kelimesinin manasının "uyumak", "yapışmak", "şahin" gibi "hızla hücum ve takip eden", "birbiriyle yardımlaşan" kelimelerinden geldiği; "kendi kendine yeter" anlamında kullanılmış olduğunu bir çok kaynakta görülebilmektedir.⁴ Uygurlar Hunlar zamanından beri ve Göktürk Hakanlığı sınırları içinde 300 yıl boyunca Baykal Gölü'nün güneyindeki Orhun, Selenga ve Tola nehirleri vadilerinde yaşamışlardır, Uygur adına Türkçe kaynaklarda Göktürk Devleti döneminde ilk olarak Bilge Kağan Yazıtı'nda, Uygur Devleti döneminde ise "Karabalgasun", "Şine Usu", "Tez II", "Suci", "İyme I" ve "Şivet Ulan" gibi yazıtlarda da görülmüştür.⁵

Uygurlar çok eski zamandan beri Tanrı Dağları ile Karakurum Dağları arasında kalan Tarım Havzası'nda ve yine Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasında kalan Cungar Havzası, İli Vadisi, İrtiş Nehri ile Baykal Gölü arasındaki topraklarda; Güney Sibirya'da şimdiki Moğolistan sınırları içindeki Selenga, Orhon, Tola ve Korulun (Kerulen) nehirleri civarında, Gansu'da [Kansu] ve bugünkü Shansi ve Shen-si eyaletlerinin kuzey bölgelerinde yaşamışlardır.⁶

II. Göktürk Devleti 725 veya 726'da önce Tonyukuk'un ölmesi, ardından 731'de Kül Tigin'in vefatı ve nihayet 734'te Bilge Kağan'ın ölümünden sonra zayıfladı. 739-740 yılında Köl Boyla'nın oğlu Moyen Çor tarafından Tokuz Oğuzlar'ın katılması veya tabi edilmesiyle On Uygur adı verilen bir ittifak oluştu.⁷ Bu sebeple, Ötüken'in genelinde oluşan bu iç karışıkları Çin İmparatorunun hoşuna gitmişti ve 741'de Uygur, Karluk ve Basmilleri Çine boyun eğmeyi söylemişti. Türlü kurnazlıklarla Çin imparatoru hedefine ulaşmıştı. O sene Moyen Çor Gök Türk devletinin askeri isyanlarına girişmeye başlamıştı. 743'te Gök Türk kağanlığında Ozmiş Tigin kağan

² Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004, s.11.

³ Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s.34.

⁴ Gömeç, a.g.e., s.50.

⁵ Gömeç, a.g.e., s.49.

⁶ Turgun Almas, *Uygurlar*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s.15.

⁷ Gömeç, a.g.e., s.48.

olmuştu fakat bazı kaynaklara göre Moyen Çor onunla da karşı karşıya gelmişti ve elbet bunun içinde de Çin'in eli vardı. Sonuç olarak Ötüken'de Çin'in her türlü etkisiyle Gök Türk devletine karşı Uygurlar, Karluklar ve Basmiller birleşmişlerdi. Bu birleşmeler isyan derecesine geldi ve nihayet Uygurlar, Basmiller ve Karluklar 742-743 senesinde II. Gök Türk Devletini yıkıldılar. Ardından Basmiller baş olarak yeni bir kağanlık kurdu, Uygurlar ve Karluklar bu kağanlığın sağ ve sol yabguluğu yaptılar.

744'te ise Uygurlar Basmilleri yendi ve Orhun Nehri civarındaki Karabalgasun şehri başkent olan Orhun Uygur devletini kurdular ve 840'a kadar yaşadılar.⁸

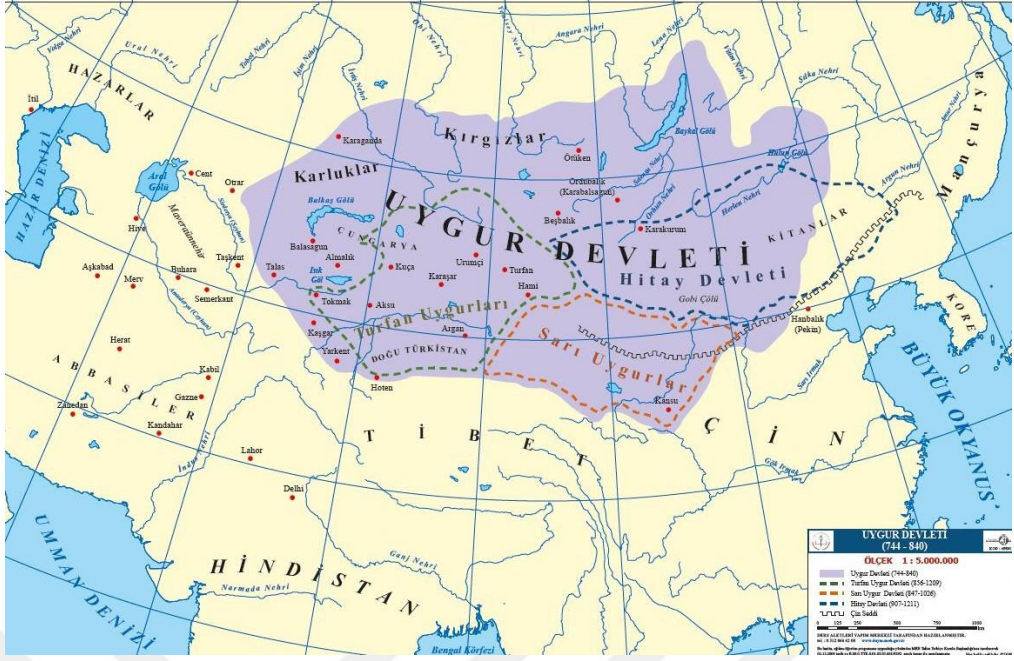
1.2. Orhun Uygur Devletinin Sınırları

Orhun Uygur Devleti'nin Moyen Çor dönemindeki yaylağının, yani hükümet merkezinin sınırları bu dönemde yazılan Şine Usu Yazıtı'nda yer almaktadır. Bu merkezin kuzey tarafı batı ucu Tes Irmağı başı, doğusu Hanui Göl ve Hunui Göl (ırmakları), güney tarafı Altay Dağları, batı tarafı Kögmen veya Tannu-Tuva da denilen Dağlar olarak verilmiştir.⁹ Orhun Uygur Kağanlığının güçlü devirlerinde sınırlar, doğuda Kingan Dağları'nın doğu eteklerinden, kuzeyde Baykal Gölü ve Yenisey'e, batıda Balkaş'ın kuzeyinden Fergana Vadisi'ne, güneyde Çoğay Dağı'nın güney eteklerinden güneybatıda Hindistan'a kadar uzanıyordu Harita 1.1' de Orhun Uygur Devleti Haritası Resim 1.1'de Orhun Uygur Devleti Bayrağı örnek olarak verilmiştir. Gücü T'ang Hanedanlığı ve Tibet hanlığı ile aynı seviyede olan kağanlığın 750'den sonra 221 bin süvarisi (12 bin savaşçıdan oluşan 17 tümeni) bulunmaktaydı.¹⁰

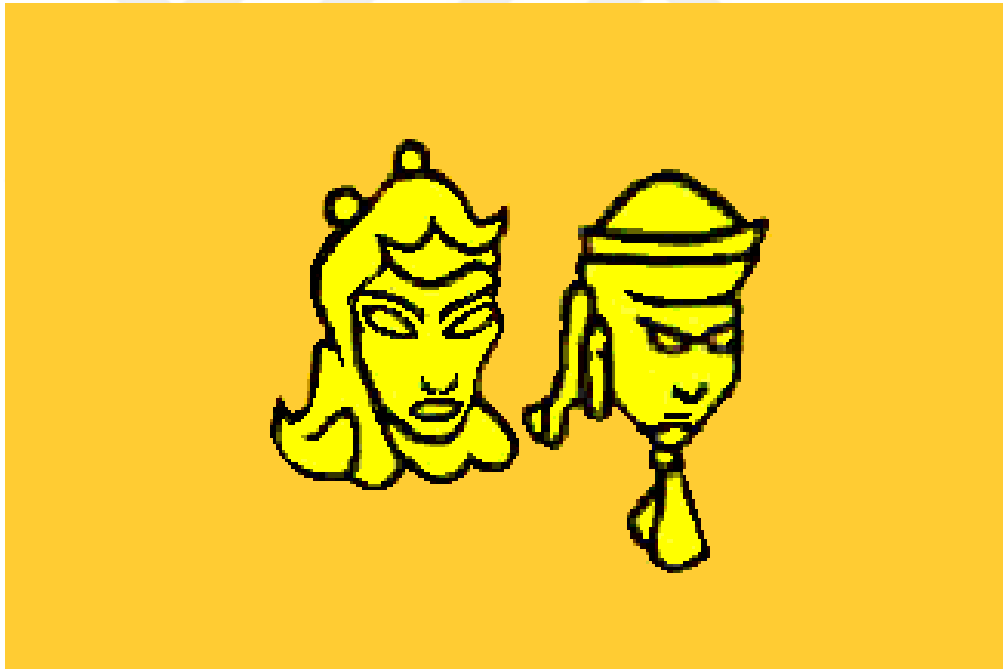
⁸ Çandarlıoğlu, a.g.e., s.13.

⁹ Talat Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten*, XLVI (184), 1983, s.806-810.

¹⁰ Almas, a.g.e., s.346.

Görsel 1.1: Uygur Devleti Haritası¹¹

Görsel 1.2: Orhun Uyghur Devleti Bayrağı¹²

¹¹ <https://www.harita.gov.tr/urun-260-uygur-devleti-haritasi--egitim-amacli-.html> (ET: 23.09.2019)

¹² https://tarihdersleri.tr.gg/T.ue.rkler_2.htm (ET: 23.09.2019)

1.2.1. Orhun Uygur Devletinin Siyasi Durumu

Orhun Uygur Devleti (744-840) bir aşıra yakın devam etti ve toplam 14 kişi kağan oldu. Bunlardan Kutluk Bilge Kül Kağan (744-747), Moyen Çor kağan (747-759), Böğü Kağan (759-780), Kutluk Bilge Kağan (763-779) Orhun Uygur devleti tarihinde çok önemli kağanlardır.¹³

1) Kutluk Bilge Kül Kağan Devri: 744 senesinde Uygurlar Basmilleri yendi ve Uygur Kağanı ‘Kutluk Bilge Kül Kağan’ ünvanlı Uygur hakanı oldu. Yeni kağan Çin’ e bölgedeki diğer devletlere elçiler gönderdi.¹⁴ Bu dönemde Uygurların sınırları genişledi. Doğu sınırı Szu-wei’e, batı sınırı Altın Dağları’na, güney sınırı Gobi Çölüne kadardı. Bu sınır Hun İmparatorluğu topraklarının olduğu sınırları kapsıyordu. Çok uzun olmayan ama başarılarla dolu bir dönemden sonra hayatı son buldu.¹⁵

2) Moyen Çor Kağan Dönemi: Kutluk Bilge Kağan ölünce onun oğlu Moyen Çor tahtın sahibi oldu. Kendisi askeri ilimleri iyi bilen, askeri becerisi ileri seviyede ama karakter olarak sert biriydi. Moyen Çor tahta geçtiği o dönemlerinde birkaç zafer elde etmiştir.¹⁶

i) Batı seferi: Orhun Devletinin batı kısmında Uygurlara karşı iki güç bulunuyordu. Onlar ise Karluklar ve Türgeşler idi. Zaman zaman Uygurlara isyan ederlerdi. Moyen Çor kağan Türgeşlere karşı savaşta Türgeşleri mağlup etti ve böylelikle batı kısmında toprakların genişlemesine yol açtı.¹⁷

ii) Kuzey seferi: Orhun Devletinin kuzey bölgesinde zaman zaman isyan eden Kırgızlar ve Türk kavmi olan Çikler vardı. Moyen Çor kuzey seferinde Çikleri ele geçirdi ama Kırgızları mağlup edememişti.¹⁸

¹³ Eziz Yusup ve Tursun Palta, *Uygurlarning Kiskiçe Tarihi*, Sincan Helk Neşiryati, Urumçi 1990, s.79.

¹⁴ Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.13

¹⁵ Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.13

¹⁶ Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.13

¹⁷ Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.17.

¹⁸ Gömeç, *a.g.e.*, s.46.

Çinlilerle olan askeri ve siyasi ilişkileri: Bu dönemde Çin'in iç durumu karışık. Talas savaşında kaybetmiş olan Çin askeri epey zayıflamıştı. Hatta en önemli olan şehirlerinden olan Lo-yang ve Chang-an asiler tarafından ele geçirilmişlerdi. T'ang İmparatorluğu sarsılmıştı ve Uygurlardan yardım istemek zorunda kalmışlardı. Moyen Çor kağan bu seferde asileri yendi ve Çin'den büyük iltifatlar almıştı.¹⁹

1.2.2. Koçu ve Beşbalık Bölgesiyle Olan Diplomatik İlişkileri

Beşbalık ve Koçu bölgesi İpek Yolundaki en önemli ticaret merkezlerindendi. İpek Yolu'nda söz sahibi olan devletler dönemin stratejik gücünü de ele geçirmiş sayılırdı. Orhun Uygur Devleti kurulduktan sonra siyasi, ekonomik olarak önemli başarılar elde etti. İlk başlarda Baykal gölünün güney tarafını, batı tarafını, Yenisey deryasının yukarı kısmını ve Altay dağlarının güney batı kısmını kontrolü altına alan Orhun Uygur Devleti 812 senesinden sonra Tibetliler ve Karluklarla savaşarak ipek yolundaki bölgelerden biri olan doğu ve batının ticaret köprüsü konumundaki Beşbalık'ı ele geçirmişlerdi.

Orhun Uygur Devleti'nin T'ang imparatorluğuyla olan siyasi ve ticari ilişkileri çok yakındı. Özellikle ipek ve at ticareti çok meşhurdu. Orhun devletinde yetiştirilen atlar hem kaliteli hem sağlamdılar. Bu atlar sadece savaşta değil tarlada ve günlük yaşamda da kullanılıyorlardı. Uygurlar yetiştirdikleri atları Beşbalık ve Koçu bölgelerinden geçerek T'ang imparatorluğuna götürüp oranın en güzel en kaliteli ipekleri, çayları ve başka gündelik eşyaları ile takas yaparlardı, eğer ihtiyaçlarından fazlaları varsa Beşbalık bölgesinden geçip Orta Asya'daki devletlere satarlardı. Uygurların T'ang imparatorluğu ve Orta Asya'daki diğer devletler ile olan at ve ipek ticaretinde Beşbalık çok önemli rol taşırdı.²⁰

Orhun Uygur Devletinin sonlarında Uygur hükümdarlarının Beşbalık'taki halklardan alınan vergiler gün gittikçe çoğalmaya başladı. Bu durum halkın memnuniyetsizliğine neden olmuştu. Bunu fırsat bilen Tibetliler Karluklar ile birleşerek Beşbalık'a saldırdı. Uygur devleti on bin kişilik askerle Beşbalık'a geldi ama Tibetliler tarafından yenilgiye uğratıldı. Böylelikle Orhun Devletinin ipek yolundaki nüfuzu elden gitmişti. Batı ve doğudaki ticari ilişkileri de sona erdi. Bu durum Orhun Uygur Devletinin

¹⁹ Almas, a.g.e., s.346.

²⁰ Yusup-Palta, a.g.e., s.83.

ekonomisini çok zayıflatmıştı. Beşbalık'ın elden gidişi Orhun Uygur Devletinin yıkılmasını hızlandıran unsurlardan biriydi.

1.2.3. Orhun Uygur Devletinin Yıkılışı

820'de Kırgız hükümdarı Acu önderliğinde Kırgızların Uygurlara saldırması Uygur Kağanlığının zayıflamasında sebep olan bir faktördür. Alp Bilge Kağan bu saldırılarından dolayı Kırgızlara ağır darbe indirmiş ise de Kırgızların Uygurlar aleyhindeki faaliyetleri son bulmadı. Kırgızlar fırsat buldukça Uygurlara saldırmaya devam etti. Bu saldırılar giderek Uygur Devletinin zayıflamasına sebep oldu.²¹

Orhun Uygur Kağanlığının yıkılmasına sebep olan dış faktörler yanında Kağanlıkta dâhili sıkıntılar da görülmektedir. 795'te çok genç yaşta Kutluk Bilge Kağan öldüğünde arkasında bir halef bırakmamıştı.²² Onun yerine, Kutlug Bilge, Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan ünvanı ile tahta geçti. Kutlug Bilge, Ediz kabilesinden idi. Ancak o, Önceki Uygur Kağanının evlatlığı olduğu için Yağlakar soyadını da taşıyordu. Kutlug Bilge başarılı bir kağan olarak bilirse de onun Yağlakar soyundan olmayışı, devletin yönetici sınıfında ciddi rahatsızlığa yol açmıştı.²³ Böylece Yağlakar boyu ile Ediz boyu arasında taht kavgaları çıkmıştır. Özellikle 821'den itibaren, Uygurlar arasında taht kavgaları, suikastlar görülmeye başladı. Bu dönemdeki karışıklıklar Uygurların siyasi olarak, askeri olarak ve ekonomik yönden gücünü süratle zayıflattı. Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan durumu düzeltmek için samimi çaba göstermişse de başarılı olamadı. O özellikle Uygur-Çin ilişkilerine büyük önem vermişti. Çinlilerle evlilikler yoluyla zahiren Uygurlara büyük onur veriyormuş gibi görünse de aslında bu evlilikler Çin'in lehine olmakta idi. Çinliler politik yönlendirmelerini Hatun yoluyla sinsice yürütmekteydiler.²⁴

Büyük bir devletin güçlenmesi ve yıkılmasında ekonomik sebepler daima önemli rol oynarlar. Devletin üst tabakasındaki devamlı taht kavgaları, doğal afetler Uygur Kağanlığı ekonomisinin belini kırmıştır. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre

²¹ Abdulhaluk Çay ve İlhami Durmuş, "İskitler", S. Koca vd. (Ed.), *Türkler*, Ankara 2002, C.I, s.576, 596.

²² Wilhelm Barthold, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2010, s.202.

²³ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan, Seyahatnamesi*, İstanbul 1995, s.91-92.

²⁴ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, a.g.e., s.90.

839'da doğal afetlerden dolayı açlık kol gezmiştir.²⁵ Salgın hastalıklar her yeri kaplamış ve birçok koyun ve at ölmüştür. Belki de bu durum, Uygur ekonomik hayatının çöküşünde en tesirli darbe olmuştu. Çin ile yapılmakta olan ipek at ticareti de bu gelişmelerden etkilenmişti. Çin kaynaklarında ticari ilişkilerle ilgili 820'li yıllardaki faaliyetlerden teferruatlı bilgi verirken, 829'da birden bu bilgiler kesilir. 830'lu yıllar için de ticaretle ilgili hiçbir kayıt bulunmaz, 839'daki büyük açlık öncesindeki yıllarda yiyecek ve diğer mamuller gittikçe azalmıştır. Devleti içten ve dıştan sarsan bu darbeler devletin yıkılışının sinyallerini vermekte idiler.²⁶

IX. yüzyılda yaşayan el-Cahiz'e göre, Orhun'daki Uygur Devletinin yıkılışının bir diğer sebebi de Uygur Kağanı'nın Mani dinini kabul edişidir. Sayıca Karluklardan çok az oldukları halde Tokuzguzlar bunlardan çok ileriydiler²⁷. Fakat Mani dinini kabul ettikten sonra yenilgiye uğramaya başladılar. Muhakkaktır ki yeni kabul edilen bu din, Uygur hükümdarlarının ve komutanlarının savaşma isteklerini azaltmış ve onları daha barışçı bir siyasete yönlendirmişti. Uygur Kağanlığı, Böğü Kağan döneminden itibaren geçmişiyse, kısmi bir kopukluğa sebep olan ve kendisine tamamen yabancı bir kültürü hazmetmeye gayret ediyordu. Bu süreçte ortaya çıkan yerleşik ve yabancı kültürlerin tesirinde kalmış şehir halkı ile hâlâ geleneksel göçebeliği sürdüren topluluklar arasındaki çatışmalar, muhakkak ki Orhun'daki Uygurlar arasında oldukça büyük gerilimlere sebep olmuştur.²⁸

1.2.4. Orhun Uygur Devletinde Sosyokültürel Hayat

Uygur devletleri sosyokültürel tarihi diğer İslam öncesi Türk devletlerindeki yaşam ve kültür tarihi özelliklerini taşımıştır.²⁹ Orhun Uygur devletinde de İslam öncesi döneme ait özellikler yansımıştır. Orhun Uygur devleti yaşayışına baktığımızda Türk bozkır kültürünü benimsemiş ve devam ettirmiş olduğunu görüyoruz. Orhun Uygur devletinin devam ettirmiş olduğu Türk bozkır kültürel hayatı şunlardır:

1) Aile: Aile şimdiki modern aile tipi gibi anne, baba, çocuktan oluşurdu. Evlenirken ailenin kızı ya da erkeği babasından kendine ait mülkünü alırdı ve kendi yeni yuvasını

²⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008, s.39.

²⁶ Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.14.

²⁷ Eyüp Sarıtaş, *Sarı Uygurlar*, İstanbul 2012, s.82-83, 85.

²⁸ Jean-Paul Roux, *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 2002, s.35, 99.

²⁹ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, a.g.e., s.37.

kurardı. En küçük oğlu ise baba evinde kalırdı.

Toplumda erkek ve kadın eşit haklara ve saygıya sahiplerdi. Kadınlar toplumda saygı görürdü. Ata biner, ok kullanırdı. Erkeklerle eşit derecede güreş gibi ağır sporlara katılırdı. Tek evlilik ön görülüyordu ve yaygındı.³⁰

2) Devlet Başkanı: Hükümdarlar kağan, han, yabgu gibi unvanlar taşıyorlardı. Otağ (hakan çadırı), kotuz, davul, tuğ, örgin gibi hükümdarlık belgeleri ve altından tahtları vardı.³¹

3) Hatun: Hatun ise kağanın ilk hanımının unvanıydı. Devlette hatunlar da söz sahibilerdi. Törenlere katılırlardı, dış devlet elçilerini kabul ederlerdi ve kendi askerleri vardı.³²

4) Veliiaht: Hükümdar ailesindeki her fert aynı kan taşıdıkları için kağan öldükten sonra tahta çıkmak için aynı hakka sahiplerdi ve aralarından uygun olanı seçilirdi.³³

5) Dini İnanç: Maniheizm dini girmeden önce aşağıdaki dini inançlara sahiplerdi.

i) Tabiat kuvvetlerine inanma: Tabiatta olağanüstü güçlerin olduğuna inanırlardı. Tabiattaki her bir maddenin bir ruhunun: olduğuna inanırlardı. Güneş ve aylara da tapıyorlardı. Ölülerin arkasından yas tutuyorlardı. Ya da yakılır ya da gömülür hatta mumyalanırdı. Gömüldüğü yere belgeler yapılırdı.

ii) Atalar kültürü: Ölen büyükler için hayvan kesilerek atalar hatırlanır ve onlara saygı gösterilirdi. Ataların sözü, verdiği eşyalar kutlu ve değerlidirler.

iii) Gök-Tanrı dini: Bu inanç sisteminde tanrı tek ve en büyüktür. Doğum, ölüm hatta savaşlardaki zaferler bile tanrı iradesi tarafından olmuştur. Güneş, ay, yıldızlar ise Tanrının yardımcılarıdır. Tanrı emreder ve insanlar onu yapmak zorundadırlar. Tanrı ödüllendirir ve cezalandırır.

6) Hayvancılık: Bu dönem ekonomisinde at ve kuyun besleme ise hayvan besiciliğinde çok önemli yer alır. Domuzu ise sevmemişler ve beslememişlerdir.

7) Beslenme: Et ise bu dönem beslenmesinin ana maddesiydi. Sebzeler pek tükenmezdi. Yoğurt, peynir de çok tüketiliyordu. Kıymız ise en önemli içecekleriydi.

³⁰ Çandarlıoğlu, a.g.e., s.38.

³¹ Çandarlıoğlu, a.g.e., s.38.

³² Çandarlıoğlu, a.g.e., s.41.

³³ Çandarlıoğlu, a.g.e., s.41.

8) Giyim: Uygurların giyecekleri deri ve yünden yapılırdı. Kumaş için kendirin de yetiştirildiği malum. Ayakkabı olarak çizme giyilirdi. Yünden ve deriden yapılan giyecekler o kadar güzel yapılırdı ve yurt dışına da gönderirlerdi. Erkekler bıyık bırakırlardı fakat sakal bırakmıyorlardı.³⁴

9) Tarım: Uygurların yaşadığı o coğrafyada esas yaylaklar vardı. Tarım için uygun olan otlaklarda ise buğday ve darı ekleniyordu.

10) Ticaret: Uygurlar ticarete ustadırlar. Orhun devletinin ticaretinde ise hayvanlar, hayvani gıdalar, yün, deri, kürk önemli yer alıyordu. Uygurlar bunları satıp ipekler alırlardı. Ticaret esas ipek yolunda yapılırdı. Bu dönemde ipek yolu çok önemli ticari yoldan biri olmuştur ve bir devletin ipek yoluna sahip olup olmadığı dünyada güçlü bir devlet olup olmadığına ifade ediyordu.

11) El Sanatları: Orhun'da şu dönemin en iyi kalkan, ok uçları, kılıç yapılıyordu.

12) Orhun Yazısıyla Yazılmış Orhun Edebiyatı Eserleri: Orhun Uygur devleti edebiyatıyla İslam öncesi Türk devletleri edebiyatı birçok yönde ortaklıklara sahipti. Türk bozkır insanlarının yaşam tarzı, hayat mücadelesi ifade eden destan ve masallarında ışıktan türeme, kurtta tapma, bozkurtun uğurlu olduğuna inanma gibi bilgiler sunulmaktadır.

i) Moyen Çor Yazıtı: 1909 Finlandiyalı G. J. Ramstedt tarafından Moğolistan Halk Cumhuriyetinin Şineusun denen yerinde bulunmuştur. Bu yazıt 757 yılında yapılmıştır. Yüksekliği 4 metredir. Bu yazıtta Moyen Çor'un babası göl bilge kağanla birlikte Türklerin Uzmiş kağanıyla olan savaşları ve Karluk, Basmillere karşı savaş için yol almış olmaları yazılmıştır. Bu yazıt Uygurların Orhun deryası civarında kurmuş oldukları göçebe ve feodal sistem bir arada olan devletin tarihini ve kadimi Uygur dilini araştırmak için akademik bir önem taşımaktadır.³⁵

ii) Terhın Yazıtı: Moğolistan Halk Cumhuriyetinin Terhın Deryası civarında bulunmuştur. Bu yazıt 814 yılında yapılmıştır. Bu yazıtta:

(1). Kara Kağanın katkıları.

(2). Uygur hanedanlığının tarihi, coğrafi şartları, savaşları.

(3). Kara kağanın oğlunun babasının başarısı hakkında yazdıkları vardır.³⁶

³⁴ Yusup-Palta, a.g.e., s.96-97.

³⁵ Yusup-Palta, a.g.e., s.96.

³⁶ Yusup-Palta, a.g.e., s.97.

iii) Dokuz Uygur Yazıtı: Bu yazıt Finlandiyalı (H. Heikel) tarafından 1890 yıllarında Uygur kağanlığının başkenti Karabalgasun civarındaki saydam deryası kenarında bulunmuştur. Bu yazıt 814.yılında yapılmıştır. Bu yazıtta Uygurların Orhun hanedanlığı kurulduğundan beri yaptığı işler özellikle Böğü kağanın T'ang imparatorluğundan getirdiği Mani dini ve onu Uygur toplumuna nasıl yaydığı yazılmıştır.³⁷

13) Orhun Uygur Devletinin Bazı Örf ve Adetleri:

i) Kurt başlı tuğa tapıyorlardı. Kurt, Uygur milletlerinin totemiydi. Bu dönemde Uygurların tuğu altın kurt başıyla dekor ediliyordu. Buna 'Altın başlı tuğ 'deniliyordu ve çadırların önüne koyulurdu. Bazı önemli toplantı ve merasimlerde ilk bu kurt başı tuğuna selam ediyorlardı.³⁸

ii) Semah Dansı: Uygur hanedanlığına başka yerlerden kağanlar ya da yabancı devlet elçileri gelirken Uygur kağanının çadırı önünde gösterişli semah dans oyunları sergilenirdi. Kağan doğu tarafta oturup izlerdi.³⁹

iii) Arabada oturmak: Uygur kağanları halk arasında gözlemeleme yapmak için şehir ve köye girerken yüksek tekerlekli arabada otururlardı.⁴⁰

iv) Düğün: Düğünlerde kağan en üst kattaki ve en önemli olan çadırın doğu tarafında otururdu. Kağanın müstakbel hatunu başka birkaç yaşlı teyzelerin eşliğinde batı tarafındaki çadırdan kağana doğru gelirdi, selam verirdi ve doğu taraftaki çadıra girip düğün kıyafetlerini, takılarını giydikten sonra tekrardan Kağana selama gelirdi. Bu sırada dokuz tane vezir hatunu götürüp başka bir çadıra gelirdi ve güneşin yönüyle beraber sağ tarafa doğru dokuz kere dönüyorlardı ve hatunu tekrardan kağanın yanına götürüp, kağanın yanında oturturlardı.⁴¹

v) Cenaze: Kağanlar vefat ettiğinde hatunu kağanla beraber gömülüyordu.

Uygurlar cenaze töreninde at, koyun kesiyorlardı. Çadırı yedi kere dönüyordu. Hatta bazılar yüzünü bıçakla delerek kanlı yaş dökmelerini sağlıyordu.

Bilindiği gibi sene 744 de Uygur, Basmil ve Karluklar Çin'in etkisiyle kendi aralarında ortak harekete geçti ve ikinci Göktürk devletini yıktılar. Ardından gerçekleşen siyasi hareketler sonunda hâkimiyet Uygurların eline geçmiştir ve Ötükeni başkent olarak

³⁷ Yusup-Palta, a.g.e., s.97.

³⁸ Yusup-Palta, a.g.e., s.98.

³⁹ Yusup-Palta, a.g.e., s.99.

⁴⁰ Yusup-Palta, a.g.e., s.99.

⁴¹ Yusup-Palta, a.g.e., s.99.

belirleyerek tarihteki ilk Uygur devleti Orhun Uygur devletini kurdular. 744-840 Tarihleri arasında bir asır zaman içerisinde Orhun Uygur Devleti kültür, medeniyet, din, edebiyat, sanat ve sosyal yapı alanlarında çok değerli izleri bıraktı. Ne yazık ki bitiş bilmeyen iç çatışmalar, Çinlilerin çeşitli parçalama politikasının yavaş yavaş ama uzun süren etkisi, Göktürk dininden Manihezime geçiş yapması ve bu nedenle halkın kendi aralarında guruplara ayrılması, eski Türk inancını merkez eden bozkır medeniyetiyle Maniheizm dinini merkez eden şehir medeniyetinin çatışması ve halkın ayak uyduramaması, askeri gücün gün geçtikçe zayıflaması ve bu durumu fırsat bilen Kırgızların durmadan saldırışı Orhun Uygur devletini çok zayıflattı. Bu nedenle 840 senesinde Kırgızların büyük saldırısıyla Orhun Uygur devleti yıkıldı.

Orhun Uygur devleti yıkıldıktan sonra Uygurlar batı ve güneye doğru büyük göçü gerçekleştirdiler. Batıya Tanrı Dağları'na, eski vatanlarına ve kardeşlerinin olduğu yerlere giden Uygurlara Pan Tekin önder oldu ve Tanrı Dağları'nın kuzey ve güney eteklerine geldiler. Batıya göç eden Uygurların bir kısmı Beşbalık, Kuça, Kaşgar'a yerleştiler, bazıları Karlukların olduğu yere geldiler ve Karluklarla birleştiler. Güney tarafa göç eden Uygurlar ise Çinin sınırındaki Kansu bölgesine yerleştiler. Sonradan Turfana gelenler Koçu (Turfan) Uygur devleti, Kansu'ya gelen Uygurlar ise Kansu Uygur devletini kurdular.⁴²

⁴² Almas, a.g.e., s.163.

BÖLÜM 2

2. KOÇU, KANSU VE KARAHANLI DEVLETLERİ

2.1. Yayıldığı Coğrafyalar

Uygurların 744-745 yıllarına kadar siyasi bir organizasyonları vardır ama müstakil değillerdir zira Göktürk Hakanlığı'na tabii bir durumları mevzu bahis olduğu için müstakil devlet olarak zikredilemezler ki yukarıda buna değinilmiştir. T. Almas, Uygurlar 646' da bir devlet teşekkül edebilmeyi başarsalar da 682 yılında kurulan II. Göktürk Hakanlığı tarafından fiilen hâkimiyet altına alındığını belirtir.⁴³

Çine ait kaynaklarda, Uygurları Hun soyu olduğuna dair belgeler vardır. Akraba kavimler arasında On Uygur ve Dokuz Oğuz şeklinde isimlendirilirler.⁴⁴ T. Almas, mezkûr kabileleri ise şöyle tasnif eder;

i) On Uygur Kabileleri:

1.Yağlakar 2.Kuturgu 3.Bugaskır 4.Avçağ 5.Hazar-Kasar 6.Khugursu 7.Yağma 8.Ayavir 9.Turlam, Vibur 10.Adız

ii) Dokuz Uygur (Dokuz Oğuz) Kabileleri

1.Uygur 2.Bayırku 3.Khun 4.Buku 5.Tungra 6.Çibni 7.İzail 8.Karluk 9. Basmil.⁴⁵

T. Almas, Dokuz Oğuz şeklinde değil Dokuz Uygur şeklinde belirtir. İ. Kafesoğlu da tamamını olmasa da yukarıdaki Pu'ku (Buku), Tungra, Bayırku, Ediz (Adız) ve Po-si adındaki kabilelerden bahseder.⁴⁶ Ö. İzgi, Oğuzlar, Uygurlara tabii olarak yaşarlar ve dokuz boydan müteşekkildirler. Bu Dokuz Oğuz boyu bir bütün olarak düşünülür. Dokuz Uygur boyuna eklenince On Uygur birliği ortaya çıkar. Daha sonra Karluk ve Basmiller bu birliğe dâhil olur. Yalnız Yağlakar oymağı, idare eden boyu meydana getirdiğinden oymakların dışında tutulur demektedir. Ayrıca Çin kaynaklarında bu devirde Uygurların on bir vali tarafından idare edilmekte olduğunu bildirmektedir. Bu da yukarıda izah edildiği gibi Dokuz Oğuz boyuna Karluk ve Basmillerin dâhil edilmesiyle gerçekleşen sayıdır.⁴⁷

⁴³ Almas, a.g.e., s.22.

⁴⁴ Almas, a.g.e., s.134.

⁴⁵ Almas, a.g.e., s.134.

⁴⁶ Kafesoğlu, a.g.e., s.126.

⁴⁷ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyatnâmesi*, Ankara 1989, s.13.

Uygurları bir oymak altında toplayan şahıs 605 yılında kağanlık yapmış olan Shih-Chien'dir. Bu şahsın, unvanı İrkin/Erkin'dir.⁴⁸ Açıkça anlaşılacağı üzere "Erkin" özel bir isim değil bir unvan olarak algılanmalıdır.

IV.-V. yy' da Toba Devleti döneminde Töles adıyla anılırlar. Çinliler Uygurları nüfusu çok olmayan; ama cesur ve yetenekli olarak görürdü. Ayrıca Uygurların tekerlekleri yüksek arabaları olduğunu, göç ederken ve savaşırken bu özellikli arabalarına güvendiklerini söylerdi. Çin kaynaklarında Kao-Ch'i (yüksek tekerlekli) adıyla anılıyorlardı. Bidayette Töles boylarını bir bayrak altında toplayacak reisleri yoktu. Konargöçer oldukları için bir yerde devamlı oturmuyorlardı. Ata binmede, ok atmada üzerlerine yoktu.⁴⁹

Hududu'l-Âlem'de Dokuz Oğuzlar (Uygurlar) cengâver bir kavim olarak zikredilirler. Çok silahları olduğu, yazları ve kışları otlak araziler boyunca uygun iklimler seçerek bir yerden bir yere göç ettiklerinden bahsedilir.⁵⁰ Çin yıllıkları Uygurları "kısa boylu, gururlu ve acımasız, mükemmel binici ve okçu, aynı zamanda bütün öbür bozkır halklarından daha yırtıcı kimseler" olarak tanıtır.⁵¹

Toprakları verimsizdi. Onun için atları az, koyun ve sığırları çoktu. Göktürk Devleti'nin teşekkülüyle onların hâkimiyetine girdiler. VII. asırda Göktürklerin Çinlilere yenilmesiyle Töles boyları dağıldı.

Uygurlar bazen Çin, bazen kendi hesaplarına çevrelerindeki boylarla savaşıyorlardı. Fakat savaştan başka yaptıkları bir iş vardı o da ticaretti. Konuyla ilgili olarak Eberhard şunları söyler:

650-683 yılları arasında Çin de bulunan yabancı kolonileri Çin'in her şehrinde her limanında bulunuyorlardı. I. Göktürk Devleti yıkılınca Çin hâkimiyetine giren pek çok Türk vardı. Bundan başka ticaretle işgal eden Uygurlar da vardı. Bunlar bilhassa Çinlilerin ordu da kullandıkları atlar üzerinden ticaret yapıyorlardı. Birçok Çinli Uygurlara borçluymuştu. Büyük servetlere malik olmuşlardı.⁵²

⁴⁸ İzgi, a.g.e., s.11; Kafesoğlu, a.g.e., s.126.

⁴⁹ Çandarlıoğlu, a.g.e., s.11.

⁵⁰ V. Minorsky, *Hudûdü'l-âlem: mine'l-meşrik ile'l-magrib*, Çev. Abdullah Duman ve Murat Ağarı, Kitapevi, İstanbul 2008, s.48.

⁵¹ Roux, a.g.e., s.160.

⁵² Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s.206.

Ticaretteki başarıları Uygurların Orhun Uygur devleti döneminde İpek yolunda en önemli söz sahiplerinden biri olmalarına neden olmuştu. İpek Yolu, bir devletin gücünün sınıandığı, rüştünü ispat ettiği arena durumunu arz etmekteydi. Bu mücadelede galip gelen hâkimiyetini tesis ederken, diğerleri galip devletlere tabii olmaya mahkûmdu.

840'daki Kırgız yenilgisinden sonra hakan sülalesi mensuplarının önderliğinde etrafa dağıtılan Uygurların bir grubu batıya giderek Turfan (koçu), Beş Balık'taki soydaşlarıyla birleştiler. Burada Turfan'ı (Koçu) başkent olarak elan ettiler ve 840 yılındaki sonuncusu Uygur kağanın akrabası Mengli'yi Kağan yapıp Koçu Uygur devletini kurdular. Koçu Uygur Devleti İpek Yolu'nun geçtiği önemli ticaret hattı üzerinde yer alıyordu. Güneyde Tibet'le batıda ise Karluk bölgesiyle sınırlıydı. Büyük göçte dağıtılan öbür grup Uygurlar ise batı tarafın iç kısmına ilerleyip Beş balık bölgesinden geçerek Karluk bölgesine yerleştiler ve sonradan Karluklarla beraber Karahanlılar devleti kurmalarını sağladılar. 840'taki göç eden Uygurların üçüncü kolu ise güneye giden Uygurlardır. Bu Uygurlar ipek yolu üzerinde bulunan ve Çin'in kuzey bölgesinde yerleşen Kansu bölgesine göç ettiler ve kısa bir zaman içerisinde Uygurların ipek yolu üzerinde kurduğu, ticarete gelişmiş bir devleti olarak tınıldılar. Bu yerleşik hayata yönelmeleri, İpek Yolu'na hâkim olmaları Çin'den elde ettikleri servetle de yakından alakalıdır. Çin'den aldıkları haraç ticari faaliyetleri, başka kültürlerle etkileşimi de zorunlu kılıyordu elbet.

2.1.1. Yayılışını Etkileyen Siyasi Faktörler

Tun Baga Tarkan'dan sonra tahta geçen Kutlu Bilge Kağan hariç, öyle fazla iş gören bir kağan gelmedi. Bu mezkûr hükümdar, Beş Balık'ı ele geçirip bölgede hâkimiyet kuran ve ilerleyen tarihte 840 itibariyle öz yurtlarından ihraç edilince, sığınacakları vatanlarını hazırlaması sebebiyle fevkalade bir kağan olduğunu göstermiştir.

Orhun Uygur Devleti'nin yıkılmasına sebep olan tarihi hadiseleri gözden geçirecek olursak:

- 1) Soğdluların o kadar etkin bir siyasi konumları vardı ki devletin işleyişine doğrudan müdahale ediyorlardı.
- 2) Çinlilerin Türklere karşı uyguladıkları parçalama siyasetinin devletin yıkılmasında etkili olduğu görülüyor. Şöyle ki, birbiriyle savaşıyan iki guruptan birisini destekleyerek

parçalanmayı hızlandırmaları şeklinde gerçekleşiyordu. Nitekim her siyasi çatışmada Çin'in taraf olduğunu görüyoruz.⁵³

3) İç çekişmeler sebebiyle Göktürklerin kurduğu idari hâkimiyeti ve düzeni devam ettiremediler. Dokuz Oğuz beylerinin çekişmeleri düşmanları görememelerine sebep oldu. Göktürklerin aralarına mesafe koyduğu, Çin ile yoğun ilişki içinde olmaları da ayrı bir konuydu.⁵⁴ Bu siyasî çekişmelerde o kadar ileri gidiyorlardı ki iç hesaplaşmalarında başka devletlerin desteğini kendileri istiyorlardı. Türklerden memnun olmayan hangi devlet buna hayır diyebilirdi. Nitekim Kırgızların ülkeye dâhil olmaları bir komutanın daveti sebebiyledir.⁵⁵

4) Uygur Türklerinin kendi aralarında bozkırlı ve şehirli olmak üzere iki farklı yaşam şekli sergilemesi devlette ayrılık yaratmış ve yıkılmasını hızlandırmış başka bir etken olabilir. Başkent dışındaki devlet otoritesi azalmış ve boy reisleri bunu fırsat bilmiş olabilir. Aşırı Lüks yaşam, savaşlar, devleti zayıflatırken devleti ele geçirmek isteyen vezirler bu fırsatı değerlendirmeye çalışmıştır. Nitekim A. Taş ağıl konuyla ilgili olarak; ordu geleneklerine göre kağanın emrinde olsalar da gevşeme dönemlerinde Tutuklar (federasyon oluşturan her bir boyun lideri) ön plana çıkıyordu. Onlarınsa kağana olan sadakatleri tartışılırdı. Zira sık sık isyan ederlerdi, ifadelerini kullanır.⁵⁶ O kadar haris idiler ki kadim düşmanlarını ülkeye çağırarak devletin yıkılmasına çanak tutabiliyorlardı.⁵⁷ Belki şikâyetlerinde haklıydılar devlete hükmedenlerin zaafıyla dolu icraatları malum ama bu durum şahsi maslahatı için intihar etmek kadar basiretsiz bir davranış olarak tarihe geçmiştir. Maalesef Orhun Uygur Devleti'nin son on yılında büyük boylar, devletin çökmesiyle sonuçlanacak farklı Uygur önde gelenleri arasındaki taht kavgalarına bizzat katıldılar.⁵⁸ Bu sürecin devletin yıkılmasına kadar gittiği anlaşılmaktadır.

5) Göktürklerin mirasına sahip çıkamadılar. Kendilerini üstün kılan değerleri terk ettiler hatta farkında bile değillerdi. Her şeyden önce bozkır hayatının onlar için ayrıcalıklı tarafını göremediler ve bu hayatı terk ettiler.⁵⁹ S. Gömeç bu tespiti yapıyor

⁵³ İzgi, a.g.e., s.43.

⁵⁴ Saadettin Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları", *Türk Kültürü*, 2001, XXXIX/453, s.25-36.

⁵⁵ İzgi, a.g.e., s.43.

⁵⁶ Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.), *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C.II, s.389.

⁵⁷ İzgi, a.g.e., s.43.

⁵⁸ Ablet Kamalov, "Uygur İmparatorluğu", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C.III, s.396.

⁵⁹ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, a.g.e., s.55.

ama bir şey var ki değişim kaçınılmazdır, değişimi yaşarken geçmişle gelecek arasında köprü vazifesi görecek olan her neyse bu koordineyi iyi sağlayacak donanım malik olunmalıydı. Ticaretin ve yerleşik hayatın nimetleriyle yozlaşmadan eskiye düşmanlık yapmadan, geleneği devam ettirenleri düşman ittihaz etmeden değişmek, güçlü bir irade ve muktedir olmayı gerektirir. Orhun Uygur Devleti kısa vadede bunu yapamadı ama Uygurların, uzun vadede bu değişime ayak uyduran en mahir Türk boyu olduğunu söylemek hakkın teslimi olsa gerektir.

Denilmelidir ki tutuklar, Kırgızların gelmesine çanak tuttular, bu konuda mutabakata vardılar. Bu durum kin, nefret ve düşmanlığın boyutlarını göstermesi açısından son derece manidardır. Yönetenlerde zaaf ve liyakatsızlık, yine halkını yönetenlere olan güvensizliğinin devletin sonunu getirdiğini görüyoruz. Orhun Uygur Devleti bu hususta Türk tarihinin en manidar örnekleri arasındadır.

Devletleri yukarıdaki birkaç nedenlerden dolayı yıkılan Uygurlar Orhun bölgesinden çıkıp Koçu (Turfan), Beş balık, Kansu ve Karahanlılar bölgesine yayıldılar ve yerleştiler. Bu bölgelere yayılmalarının nedenleri şunlardır:

- 1) Turfan'a gelen Uygurlar'ın buraya yayılmasının ve siyasi bir üstünlük elde etmelerinin sebepleri, Koço, Beşbalık, Kingit (Karaşehir) ve Kuça bölgelerinin en geç Böğü Kağan döneminden itibaren Orhun Uygur Devleti'nin kültür merkezleri haline gelmiş olması ve bu bölgelerde yoğun bir Uygur nüfusunun bulunmasıdır.⁶⁰
- 2) Çin ve Uygurların ticari ilişkileri ikinci Gök Türk devletinden beri daha koyulaşmışlardı. O dönem de Uygurlar kabile şeklinde idiler. Uygurlar 745 senesinde kendi devletlerini kurdular ve Çinlilerle genel olarak iyi geçiniyorlar. Uygurlar Çinlilerin düşmanlarıyla savaşıyorlardı ve Çinliler de bunun için Uygurlara vergi ödemek zorunda kalırdı. Mani dininin kabul edilmesi de Uygurların Çinlilerle olan ticari ve siyasi hatta dini ilişkilerini daha da yakınlaştırmıştı. Uygurlar Çinlilerin bazı mühim merkezlerinde ticaret kolonileri de tesis etmişlerdi. Kansu ise Çin'in ticaret yolu üzerindeki mühim bölgelerinden biri olarak görülür.⁶¹ 840 yılında devletlerinin dağılmasıyla bir gurup Uygur Tibetlilere rağmen Kansu (Ho-hsi Koridoru)'ya geldiler ve yerleştiler. 865'de Turfan Uygur Devleti ordusu Böğü Tekinin önderliğinde Tibet

⁶⁰ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, a.g.e., s.63.

⁶¹ Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004, s.59-60.

ordusunu Kukunor 'da yenilgiye uğrattı ve o tarihten itibaren Kansu üzerindeki Tibet egemenliği kaldırıldı. Uygurlar, 870'de başkent Kan-chou olarak Kansu Uygur devletini kurdular.⁶²

2.2. Kansu Uygur Devleti

2.2.1. Kuruluşu

840 yılında devletlerinin yıkılmasıyla Kansu (Ho-hsi Koridoru)'ya inen Uygurlar'ın bir kolu burada Tibetliler'e rağmen yerleştiler. 865'de Turfan Uygur Devleti ordusu Böğü Tekin kumandasında Tibet ordusunu Kukunor civarında yendi ve o tarihten itibaren Kansu üzerindeki Tibet egemenliği kaldırıldı. Bu Uygurlar, 870'de başkenti Kan-chou (Nan-ch'ao, şimdiki Ch'ang-ye, Türkçe Sandibi) olan Kansu Uygur Devleti'ni (870-1055) kurdular. Kan-chou'nun 902 yılında Yağlakar kabilesi yönetimindeki Uygurlar'ın eline geçtiği ve bu sırada Etsin-Göl, Tunhuang ve diğer bazı şehirlerde küçük devletlerin kurulduğu da diğer bir tezdır. Bu devletlerden biri de Çin'in "Vazifeye koyuluş ordusu" kumandanı olan Türk asıllı Chang Ch'ang-fong tarafından kurulan ve Kua (bugünkü Ngan-hsi chou'nun doğusu), Sha (Tunhuang), Yi (Kumul, Hami) ve Hsi (Batı vilayeti) vilayetlerinden ibaret özerk bir devlet olan Batılı Hanlar Altın Dağların Krallığı idi.⁶³ Maniheizt olduklarından dolayı "*Beyazlar giymiş göğün oğulları*" olarak da anılmışlardır. Kansu Uygur Devleti kurulduğu zamandan itibaren Pan Tekin yönetimindeki Turfan Uygur Devleti ile yakın temas içinde olmuştur.⁶⁴

Birçok Tangut saldırısını püskürten Uygurlar, 1028 yılında Tangutlar'ın başkentlerini ele geçirmelerine karşı koyamadılar.

⁶² Almas, a.g.e., s.413.

⁶³ Ebu'l-Kasım Abdullah bin Ali bin Muhammed El-Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, Çev. Derya Örs, A.Ü. SBE., (Y.Y.L.T.), Ankara 1992. s.28-29, 30.

⁶⁴ Kâşânî, a.g.e., s.37-38.

Ardından Kansu koridorundaki Su-chou, Kua-chou, Sha-chou (Tunhuang) gibi merkezlerini de kaybettiler. Kansu Uygurlarının torunları olan Sarı Uygurlar, oldukça az sayıda olmak üzere hâlâ Budist ve Türkçe konuşan bir azınlık olarak Kansu'da yaşamaktadırlar.⁶⁵

2.2.2. Siyasi Durumu

840 yılında Kırgızların Orhun'a saldırması ve Orhun Uygur Devleti'nin yıkılması ile batıya ve güney batıya yönelen 15 Uygur kabilesi göç ettikleri bölgelerde yeni devletler kurmakta muvaffak oldular.⁶⁶

Kansu eyaletinin He-xi bölgedeki Uygurlar, I. yüzyıllardan itibaren yoğun olarak bulunuyorlardı ve çoğu hayvancılık ile uğraşıyorlardı. 840'de Orhun Uygur Devleti'nin dağılmasıyla bir kısım Uygurlar, He-xi bölgesine göç ederek bölgedeki Uygur varlığını daha da güçlendirmiş oldular. Bu zamana kadar bu bölgedeki Uygur kavimleri dağınık olarak kendi başlarına yaşıyorlardı. Bu durum Çin yıllıklarına, Kulandağ Uygurları/贺兰山回鹘, Qin-zhou Uygurları/秦州回鹘, Liang-zhou Uygurları /凉州回鹘, Halu Derya Uygurları/合罗川回鹘, Gua-zhou Uygurları/瓜州回鹘, Sha-zhou Uygurları/沙州回鹘 olarak geçmiştir. Ancak kendi aralarındaki iletişimi, Yağlakar ailesini kendilerine baş olarak seçmek suretiyle sağlıyorlardı 850 yılında 15 farklı boya liderlik eder ve Karlukların coğrafyasına hicret eden Uygurların lideri Pan Tekin, Kuçar ve Turfan yönünde bulunan Kansu'ya gelip Uygur Hanlığını kurmuştur.⁶⁷ Kurulan Hanlık Kansu Uygur Devleti adıyla tarihe geçti. Çin kaynaklarına ait bazı tarihi kitaplarda, bundan dolayı, Kansu Uygurlarını "Pan Tekin torunları" şeklinde yorumlayanlar da olmuştur. Orhun bölgesinden batıya göç eden Uygur boyları içinde yer alan Yağlakarlar, Kansu bölgesine geldiğinde, bölgede eskiden beri var olan kendi boyları ile birleşerek, Kansu Uygur Hanlığını kurduktan sonra, Hoten Yağlakar Kalkalu Hanı ile olan iletişimini de kurmuştu.⁶⁸

⁶⁵ Şemsettin Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, Haz. Yüksel Kanar, s.365-368; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.243.

⁶⁶ Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabilileri (9.-11. Asırlar)*, a.g.e., s.59-60.

⁶⁷ Çandarlıoğlu, a.g.e., s.61-62.

⁶⁸ Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Ethnogenesis and StateFormation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, s.165.

Kansu bölgesindeki Uygurlar konuştukları dile ve yaşadıkları coğrafi bölgeye göre iki gruba ayrılmaktadırlar. Bunların doğudaki kısmı Moğolca, batıdaki kısmı ise Türkçe konuşmaktadır. Kansu Uygurlar kendilerini, “Yoğur” ve “Yuğur” olarak adlandırdılar. Yani Moğolca konuşan doğu kısmı, kendilerini “Şara/Şera Yoğur” (Türkçe konuşan kısımdan kendilerini ayırt etme için) diye adlandırmaktadırlar. Bu grup, Türkçe konuşanları “Qara Yoğur” diye adlandırırken, Türkçe konuşan batı kısmı ise, kendilerini “Kansuğ Yuğur” (Moğolca konuşan kısımdan kendilerini ayırt etme için) diye adlandırmaktadırlar. Moğolca konuşanları ise, “Ingar” olarak adlandırılmaktadır. “Şara/Şera”, Moğolca kökenli kelime olup “Kansu” manasındadır. Dolayısıyla, “Şara/Şera Yoğur”, Kansu Uygur demektir. “Yoğur, Yuğur” aslında “Uygur” ile aynıdır, sadece arada bir telaffuz farklılığı söz konusudur. Kansu Uygurları, bölgesel avantajlarından da yararlanarak, hayvancılıkla atçılığa daha çok önem vermişlerdir. Ayrıca bölgede hâkim olan Budizm’in de etkisiyle yavaş yavaş yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Yerleşik hayata geçenleri yaşam tarzlarında da önemli değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştır.⁶⁹

Mançu-Qing sülalesi (1644-1911) döneminin ortalarında, Kansu Uygurların doğusundaki Moğolca konuşan beş kavim “Doğu Kansu Uygurlar” olarak adlandırılırlar, batı bölgesindeki Türkçe konuşan üç kavim “Batı Kansu Uygurlar” olarak adlandırılmıştır. Batı Kansu Uygurların doğusundakiler “Ingar” diye adlandırılmıştır. Bazı Uygur ve Moğol araştırmacılara göre bu eski Hunların bir boyu olmaktadır. Ayrıca Güney Sibriya’da “Angar” adı verilen nehir ve yer de bulunmaktaydı. Uygurca ve Moğolca’da Macaristan’a da “Hangar” dendiği olmuştur. Moğolca’da güneşli yere de “Angar” denmekte ve “Kansu” anlamında kullanılmaktadır. Farklı bir görüşe göre, bu kavmin ataları eski zamanlarda sürü güderken sık sık kullandığı yüksek arabaların “Hangır, hangır” sesi çıkarmasıyla “Ingar” olarak adlandırılmıştır. Doğu Kansu Uygurlar batıdakileri “Kara Yoğur” diye adlandırmıştır. “Kara” burada yer veya yön anlamlarında olabilir.

1954 öncesine kadar kendilerini “Yoğur”, “Yuğur” hatta “Kansuğ Yoğur/Yuğur” olarak adlandırırken, Çinliler çok farklı adlar kullanmakla beraber “Kansu Uygur” yani “Sali Weiwu’er/撒里维吾尔” olarak adlandırmışlardır. Ancak 15-18 Temmuz

⁶⁹ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, a.g.e., s.154-157.

1953 yılında Jiu-quan şehrinde ilgili yöneticileri, azınlık adlarının belirlenmesi ve Çince ortak bir karakter ile yazılması hususunda bir toplantı düzenlemiştir.

Bu toplantıda, Kansu Uygur topluluğunun, batısındaki Uygurlardan farklı olduğunu vurgulamak amacıyla ayrı bir ad belirlenmiştir. Yani, “Yuğur” a yakın olan “Yugu” adı benimsenmiştir.⁷⁰

“Çince konuşabilen olan Yugular, isimlerinin Çincesinin anlamına da çok dikkat etmişlerdir. Yani Yugu’nun anlamı Çince ‘Zengin, sıkı’ anlamına gelmektedir. Onların tarihte Çin literatüründe kullanılmış olan ‘Huihe, Huihu, Weiwu, Yaohuer’ adlarını ya da Xinjiang’da oturmakta olan ‘Wei wu er’i (Uygurlar) de kullanmayarak ‘Yugu’yu kullanmasının bir nedeni de kendi dillerinin gerçek telaffuzlarına sadık kalmalarındandır”. Ancak Kansu Uygurların birçok kısmın, hala “Yugu” adına pek razı olmadıklarını, kendilerini Uygurlar’dan tamamen kopartmak ve ayrı bir milliyet oldukları bilincini yerleştirmek olduğunu belirtmişlerdir. 1954 yılından itibaren Kansu Uygur “Yugu” adını kullanmaktadır.⁷¹

Kansu Uygurları kuruldukları günden beri bölgesel avantajlarından da yararlanarak, hayvancılıkla atçılığa daha çok önem vermişlerdir. Ayrıca bölgede hâkim olan Budizm’in de etkisiyle yavaş yavaş yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Yerleşik hayata geçenleri yaşam tarzlarında da önemli değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştır.

2.3. Koçu (Turfan) Uygur Devleti

2.3.1. Kuruluşu

840’daki Orhun Uygur Devletinin yıkılmasından sonra Uygurların bir bölümü Kaşgar, Turfan, Hoço ve Beşbalık bölgelerine göç ettiler. Çeşitli kaynaklar bu bölgelere yerleşen Uygurları Turfan, Beşbalık ve Kao-Ch’ang Uygurları adıyla adlandırmıştır.⁷² Koçu (Turfan)’a inen Uygurların burada kısa bir sürede devlet kurabilmelerinin önemli nedenleri ise Koçu, Beş balık bölgelerinin Böğü Kağan döneminden itibaren Orhun Uygur Devleti’nin kültür ve medeniyet merkezleri

⁷⁰ Zhong Jin-wen, *Xi bu yu gu yu miao xie yan jiu* (Batı Sarı Uygurca Betimleme Araştırması), Pekin 2009 s.4.

⁷¹ Zhong Jin-wen, *Dui Yuguzu Zuchen Wentide Jidian Renshi*, Gansu Minzu Yanjiu, 1997, s.30-34.

⁷² Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, a.g.e., s.154-157.

haline gelmiş olması ve bu bölgelerde Uygur nüfusunun yoğun olmasıdır. Batıya göç eden bütün Uygurların tek lider olarak tanıdığı Pan Tekin, Çin'e inen Uygurların lideri Öge Tekin'in kendini kağan ilan etmesi sebebiyle kendini yabgu ilan etti. Koço ve Beşbalık bölgelerine yerleşen Uygurlar da Pan Tekin'in 840 yılında Kingit (Karaşehir)'de kurduğu Batı Uygur Kağanlığı'na (Batı Uygur Devleti) bağlı olarak yaşadılar.⁷³ Pan Tekin'in kurduğu bu devletin halkından Ansi Uygurları olarak da bahsedilmektedir. Batı Uygur Devleti, unvanlarından da anlaşıldığı üzere, İslâmiyet'e meyleden kağan Pan Tekin'e karşı eski dinlerinde direnen Uygurların Böğü Tekin başkanlığında isyan etmesiyle yıkıldı. Böylelikle Böğü Tegin. Koço (İslam kaynaklarında Cinankes)'yu kışlık, Beşbalık'ı (İslam kaynaklarında Pençkes) yazlık başkent yaparak iki merkezli Turfan Uygur Devleti'ni kurmuş oldu.⁷⁴

Turfan Uygur devleti, ipek yolu üzerinde olduğu için ticarete çok gelişmişti. Koçu Uygur devletinin batısında Karluk bölgesi, güneyinde ise Tibet vardı. Edebiyat, sanat ve ticarete çok ilerlemiş devletlerden biriydi. Bilindiği üzere orta Asya'daki Türki Devletler ve Çin arasındaki ticari ilişkiler çok eskiden beri oldukça önemli olmuştur. İlk sene 962 de Koçu Uygur devletinden Çine ticaret için heyetler gitmiştir. Bu heyetler 42 kişiden oluşmakta ve bu 42 kişi Çin sarayında Uygurlara ait farklı ürünleri tanıtmışlardır. 965 ve 1004 yılları arasında Uygur ticari heyetlerinin Çin başkentine gittiklerini ve ürünlerini sunduklarını ve ticaret yaptıklarını görüyoruz. Turfan Uygur devleti 1368'e kadar Moğolların idaresindeydiler.⁷⁵

2.3.2. Siyasi Durumu

Çin ve İslâm kaynakları ile Turfan'da bulunan Türkçe metinlerde, 866 yılından 960 yılına kadar olan süre boyunca Turfan Uygur Devleti'nin hükümdarlarının faaliyetleri hakkında bir kayda rastlanmamaktadır. Almas, Karahanlı Uygur Devleti arasındaki ilişkiler hakkında da Çin kaynaklarında bilgiye rastlanmadığını ve bunun sebebinin Kitan ve Tangut Devletleri'nin Sung Hanedanlığı ile bu Türk devletleri

⁷³ Özkan İzgi, "Kao-ch'ang (Turfan) Uygurları", *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 1985, Ankara, s.235.

⁷⁴ İzgi, a.g.e., s.235-236.

⁷⁵ Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar)*, İstanbul, a.g.e., s.36.

arasındaki ilişkileri engellemesi yüzünden olduğunu bildirmektedir. Ancak bu dönemde İslâm kaynaklarının verdikleri bilgilerden Uygurların Müslüman Karahallılar ile yaptıkları savaşlarda sürekli güç ve toprak kaybettikleri bilinmektedir. Sung Hanedanlığı ile ilişkiler, 962 senesinde Turfan Uygurlarından Çin'e giden ilk ticaret heyeti ile başlamıştır. Çin'i tehdit eden Kitan ve Tangutlar'a karşı Uygurlarla ittifak etmek isteyen Sung imparatoru, 981-984 yılları arasında Turfan Uygur İdikutu Arslan Han'a Wang Yen-te isimli elçiyi göndermiştir. Bu elçinin Sung-shu içinde bulunan Kao-ch'ang Tezkeresi'nde yer alan seyahat notları, Ö. İzgi tarafından Türkçeye çevrilmiş olup Uygurların kültür tarihi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Arslan Han'ın bu öneriyi kabul etmediği Çinlilerin Kitan ve Tangutlara vergi ödemesinden anlaşılmaktadır.

Barçuk Art Tekin'den sonra gücü ve önemi azalan Turfan Uygur Devleti, 1260-1347 yılları arasında Çağatay Hanedanlığının egemenliği altında kalmıştır. Barçuk Art Tekin'den sonra hüküm süren hükümdar isimlerini Almas ve Brose'dan öğrenmekteyiz. Kaydu ve Çağatay ulusu başındaki Dava Han'a karşı gelerek Kubilay'ın tarafında geçen Koçigar Tekin (Kaçkar Tekin) 1275'teki Turfan kuşatmasında öldürüldü. Babasının öcünü almak isteyen Nolin Tekin (Ne'uril Tekin) Kubilay'ın tarafına geçti. Ancak genç ve tecrübesiz olduğu için ancak Kuzey Çin'e gönderildikten sonra 1308'de İdikut oldu. Kubilay tarafından Çin'de 1279 yılında kurulan Moğol hakimiyeti süresince İdikut unvanı kullanılmaya devam edilmiştir.

Uygurlar, üstün medeniyetleri sayesinde Moğollar tarafından dağıldıktan sonra bile onlara kendi kültürlerini ve dillerini benimsetip devlet işleri ve sanat alanında Moğolların bir anlamda Türkleşmesini ve uygarlıklarının etkilerinin devamını sağladılar. Cengiz Han, iç ve dış işlerinde yüksek mevkiler alması için Altay, Beşbalık, Turfan, Kardeşehir, Kaşgar ve Hoten'deki Uygurların yüzlercesini davet etmişti. Cengiz Han danışmanı Tata Tunga'nın teklifiyle Uygur alfabesini imparatorluğunun resmi alfabesi kabul etti ve çıkan yasalar ve yarıklar Uygur alfabesiyle yazıldı.

2.4. Karahanlı Devleti Dönemindeki Uygurlar

Karahanlılar 840'tan 1212 tarihine kadar bölgeye hükmetmiş ilk Türk boyudur. Bu isim isimlerindeki "kara" kelimesinden dolayı Avrupalılar tarafından verilmiştir.⁷⁶ Karahanlılar devletinde Uygurlar, Karluklar, Çiğiller, Oğuzlar ve Soğdları birlikte yaşardı. Uygurlar Karahanlılar devletinin kuruluşu, gelişmesi ve kültür, medeniyetlerinde önemli katkılarda bulunmuşlardı. Karahanlılar devleti ne zaman, kim tarafından kuruldu gibi soruların cevapları hakkında henüz ortak bir bilgi bulunmamaktadır. Bazı bilim adamlarına göre Karahanlılar devleti Satuk Buğrahan tarafından kurulmuştur. Bazı bilim adamları Karahanlılar devletinin Satuk Buğrahan'dan önce var olduğunu ileri sürüyorlar. Satuk Buğrahan İslam dinini kabul ettikten kendiyile aynı din ve fikirde olanlarla güçlerini birleştirir ve sene 930'da Budist amcasına karşı savaş açar. Bu savaş sonucunda hâkimiyeti ele geçirir, kendini Kara han ilan eder ve Kaşgar'ı başkent yapıp Karahanlılar devletini kurur. Karahanlılar devleti Orhun Uygur devletinin bazı idari hâkimiyeti ve düzenini devam ettirmişleridir.⁷⁷

2.4.1. Siyasi Durum

Karahanlı Devletinin siyasi ve ekonomik düzeni Uygurlar, Karluklar, Oğuzların önceden kullandıkları düzenin devamı şeklindeydi. Aynı zamanda devlet dini İslam dini olan Karahanlıların devlet hâkimiyetini şüphesiz başka İslam devletlerini de etkilemişti. Bunlardan en etkili olanı Samaniler Hanedanlığı idi.⁷⁸

Karahanlılarda büyük kağan ve ikinci kağan diye çift kağan yasası vardı. Büyük kağan "Arslanhan", ikinci kağan ise "Kadirhan" olarak adlandırıldı. Sonradan "Karahana", "Buğrahan", "Tavgaçhan" ve "Elikhan" gibi ünvanlar da kağan adı olarak kullanılmıştı. Karahanlıların devleti idare etme kuralı geniş kapsamlıydı. Kağan'ın altında derece olarak "Tekin", "Erkin", "Sangun", "İnalıcı" ve "Beg" gibi ünvanlar vardı. İslam devleti olduğundan "Hatun", "Kraliçelerin" yeri ön planda değildi.⁷⁹ Karahanlıların diğer devlet ünvanlarından şunlar vardır:

⁷⁶ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981, s.34-35.

⁷⁷ Yusup-Palta, a.g.e., s.174.

⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Türki Tillar Diwani*, Sincang Helk Neşiryati, Uygurçe Neşri, 1981, s.472.

⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Türki Tillar Diwani*, Sincang Helk Neşiryati, Uygurçe Neşri, 1981, s.592.

- i) Baş Vezir: Kağanın en önemli yardımcısıydı. Kağana iç ve dış siyasetteki işleri idare etmesine destekçi olurdu. Baş vezir seçilirken çok dikkatli seçilirdi. Baş vezir üst düzey aileden gelen, İslam dini ilimleri ve başka bilimlerini iyi öğrenen, akıllı, tedbirli, temkin olan birey olması gerekirdi.
- ii) Tayingu: Kağan ile halk arasındaki körü idi. Kağanın emirlerini halka iletirdi. Halkın derdini Kağana anlatırdı.
- iii) Orda Başı: Hanedanlıktaki günlük işlerin düzenli olmasını sağlayan bireydi.
- iv) Sangun: Askerleri idare ederdi. Devletin topraklarını korurdu. İsyanları dindirirdi.

Ayrıca Kağan ve yönetim kadrosunun kendilerine ait imza niteliği taşıyan mühür kullanımını yaygındı. Bu mühürlerde kişinin adı unvanı gibi bilgileri yazmaktaydı. Devler işlerinde, askeri, dini ve resmi işlerde evraklarda kullanılırdı⁸⁰.

2.5. Koçu ve Kansu Devletlerinde Sosyokültürel Hayat

1) Ekonomik Ticari Durumu: Koçu devletinin toprağı geniş, yer altı kaynakları çoktu. Ayrıca yerleri sulu ve verimliydi. Su inşaatları da çok gelişmişti. Dolayısıyla çiftçilik, hayvancılık, eliş, ticaret hızlı bir şekilde gelişmişti. Koçu devletinin topraklara sahiplenme şekli aşağıdaki gibi dört türüydü.⁸¹

- i) Değerli topraklar. Bunlar hanedanlığa aitti. Açılmamış en sulu verimli topraklar, bahçeler, tarlalar, çimler, ormanlar, deryalar, ırmaklar hepsi hanedanlığın kontrol altındaydı.
- ii) İdikut'un toprakları: Bu topraklara İdikut sülalesi sahip çıkıyordu. Bu topraklar, av yeri, padişah mezarları, çimlerden oluşmuştu. Bu topraklar İdikut'a ait olsa da devletin bir memuru düzenli olarak bakardı ve kontrol ederdi.
- iii) Buda ustalarının yeri: Buda dini Koçu devletinin devlet dini olduğundan devlet Buda hocalarına çok iyi bakardı ve sahip çıkardı. Onlara toprak, tarlalar hatta çiftçileri bile verirlerdi. Çiftçiler yıl sonunda tarla ürünlerinin az bir kısmını kendilerine bırakıp başka tüm kısmını Buda öğretmenlerine vermek zorundalardı veremezlerse devlet tarafından cezalandırılarak vermek zorunda kalırlardı.

⁸⁰ Yusup-Palta, a.g.e., s.181-182.

⁸¹ Yusup-Palta, a.g.e., s.126-127.

iv) Çiftçilerin kiralayabileceği tarlalar: Bu tür tarlalar devlet ya da feodal zengin kesimin çiftçilere kiraladığı yerlerdi. Çiftçiler bu tarahları kiralarken onlarla sözleşme yaparlardı.

Koçu devletinin ticari ve ekonomi ürünleri şunlardırlar, çiftçilik ürünleri, hayvancılık ürünleri, yer altı kaynaklar, ilaçlar. Bunlarda pirinç, kara buğday çok yetiştiriyorlardı. Bir de pamuklar da çok iyi yetiştiriliyorlardı ve bu Koçunun başka devletlerle olan ticaretinde çok önem taşıyordu.⁸² Çiftçilik, hayvancılık, yer altı kaynakları ve el işleri Koçu devletinin önemli ticari ürünleridir. O dönemlerde Koçu devletiyle Çin imparatorluğu yakından ticari ilişkilerde bulunuyorlardı. Liao İmparatorluğunun başkenti Yenjing (şimdiki Beijing) ve Şangjing'ında (şimdiki İç Moğolistan'ın Lindong Pazarı) çok sayıda Uygur tüccarları vardı. İnci mercan ticaretinde onların eline kimse su dökemezdi. Kuzeydeki başka azınlıklar Uygurların yardımı olmadan kendi mallarının satamıyorlardı.⁸³ Kıyafet ve takılar da Koçu devletinin önemli ticari ürünleridir. 924.yılından 948 yılına kadar Koçu Uygurları, T'ang İmparatorluğunun Loyang, Keyfing şehirlerine 13 kere kumaş, ipek, mercan, inceler göndermişlerdi. Koçu Uygurlarının çiçekli kumaşları da çok meşhurdur.⁸⁴

Kansu devletindeki ticaret yerleştiği coğrafisinden dolayı çok gelişmiştir. Çin'in iç kısımları ve Turfan Uygur devleti arasında köprü olmuştur. İpek ve hayvancılık bu bölgenin esas ticaret kaynaklarıdır.

Karahanlılar devletinde çiftçilik ve bahçıvanlık çok gelişmiştir ve devletin ekonomisinde mühim rol oynardı. Karahanlılar devletinde yetiştirilmiş pamuk temiz ve yumuşaktı dolayısıyla Çinli hükümdarlar bile kendi kıyafetleri için buradan pamuk alırlardı. Meyvelerden Üzüm, Kovun ve Armut da çok meşhurdu.⁸⁵ Hayvancılık, Karahanlılar devletinin öbür önemli ekonomik kaynağından biridir. At, koyun, keçe, eşek, inekler ve süt ürünleri çok meşhurdular ve başka koçu devletlere gönderilirdi.

Karahanlılar devletindeki Uygurların el sanatının devlet ekonomisinde çok önemli yeri vardı. Özellikle demircilik tekniği çok yüksekti. Kuyumculuk ta ileri seviyede gelişmişti.

⁸² Yusup-Palta, a.g.e., s.126.

⁸³ Yusup-Palta, a.g.e., s.134.

⁸⁴ Yusup-Palta, a.g.e., s.137.

⁸⁵ Wei Liang Tao, *Karahaniler Sulalisining Tarihidin Omomi Bayan*, Henzuçe Neşri, s.203.

2) Din İnanç:

i) Buda Dini: Buda dini Koçu Uygur devletinin ve Kansu Uygur Devletinin en önemli dinidir. Koçu ve Kansu Uygurları kendi buda dinlerinde çok inançlılardı. Buda dinini öğrenirken o dinin tüm felsefe ve sanatlarını çok iyi kavramışlardı. Bazı çok önemli dini kitaplarda kadimi Uygur yazısına çevrilmişti ve Koçu devletinin ideolojisinde önemli yer taşırdı. Bazı dini kitapları Uygurlar kendileri yazmışlardı ve bu kitaplar Çin'in iç kısımlarını da çok etkilemişlerdi. Beş balıktaki, buda ibadet evlerindeki Uygurların resimleri vardır.⁸⁶

ii) Mani Dini: Mani dini Maniheizm yada Manihai diye adlandırılır. Mani dini miladi II. Yüzyılda İranlı Mani isminde bir kişi tarafından ortaya konmuştur.⁸⁷

Koçu Uygur devletindeki ikinci önemli din ise Mani dinidir. Mani dini Orhun Uygurları Koçuya göç etmeden önce de Koçuda vardı. Orhun Uygurları koçuya göç edip kendi soydaşlarıyla beraber Koçu devletini kurduktan sonra da yayılmaya devam etti. Fakat sonradan Sung İmparatorluğunun ideolojisinin etkisiyle yavaş yavaş Mani dininin yerini Buda dini almıştı.

Koçu devletinde Mani ibadet evleri vardı. Devlet çok sayıdaki tarla, hayvan, bahçeleri onlara hediye etmişti. Mani dini Koçu devletinin siyasi hakimiyetinde önemli yer almıştı. Dış devletlere ziyarete giden Uygur elçiler arasında Mani dini mensupları da yer alırlardı.⁸⁸

3) Dil ve Yazı: Koçu Uygurları ilk başlarda Türkçe yazısını kullanmış olabilirler fakat sonradan yavaş yavaş Soğd yazısını değiştirerek kadimi Uygur yazısını inşa ettiler. Kadimi Uygur yazısında 22 harf vardı. Kadimi Uygur yazısının iki türlü yazma şekli vardı. Biri sağdan sola düz yazma şekli ötekisi ide yukarıdan aşağı doğru sol taraftan başlanarak yazılırdı. Bu yazı birçok yerde kullanılmıştır. Budist, Mani ve Nestüri kitapları çevrilirken bu dil kullanılmıştır. Ayrıca dini hikayeler, şiirler, edebi çalışmalar, tıp kitapları, takvim, her türlü yazılı sözleşmeler, Mani eserleri yazılırken kadim Uygur dili özellikle kullanılmıştır.⁸⁹

⁸⁶ Yusup-Palta, a.g.e., s.140.

⁸⁷ Wahitjan Gupur - Esqer Hüseyin, Uygur Kilassik Edebiyatı Tezisi, Milletler Neşiryatı, Beijing 1988, s.151.

⁸⁸ Geng Shimin, *Uygurlarning Kedimi Medeniyeti ve Hüccetleri Togrisida Omomi Bayan*, s.58.

⁸⁹ Yusup-Palta, a.g.e., s.146.

Karahanlılar devletinde birçok millet bir arada yaşamıştı bu nedenle herkesin ortak kullandığı dil ve yazı henüz belirlenmemişti. Karahalılardaki Müslüman Uygurlar ve Müslüman olmayan Uygurlar ayrı dil ve yazı kullanırlardı. Şehir halkı Türk dilini iyi biliyordu ve yatay şekilde yazılan kadim Türk yazısıyla birbiriyle mektup yazarlardı. İslam dini kabul edildikten sonra kadim Uygur yazısının yerini Arap alfabesi almaya başlamıştı.⁹⁰

4) Takvim: Koçu Uygur devletinde en az iki tane takvim kullanılmıştır. Birincisi ‘haftalık takvim’ diye adlandırılmıştır. Bu kadim bir takvimdir. Turfandan bulunun bulguların içinde haftalık takvimlerin parça parça sayfaları bulunmuştur ve üzerine araştırmalar yapılmıştır. Araştırmalara göre bu takvimde günler ayrı ayrı Soğdca, Çince, Türkçe üç dilde yazılmıştır.

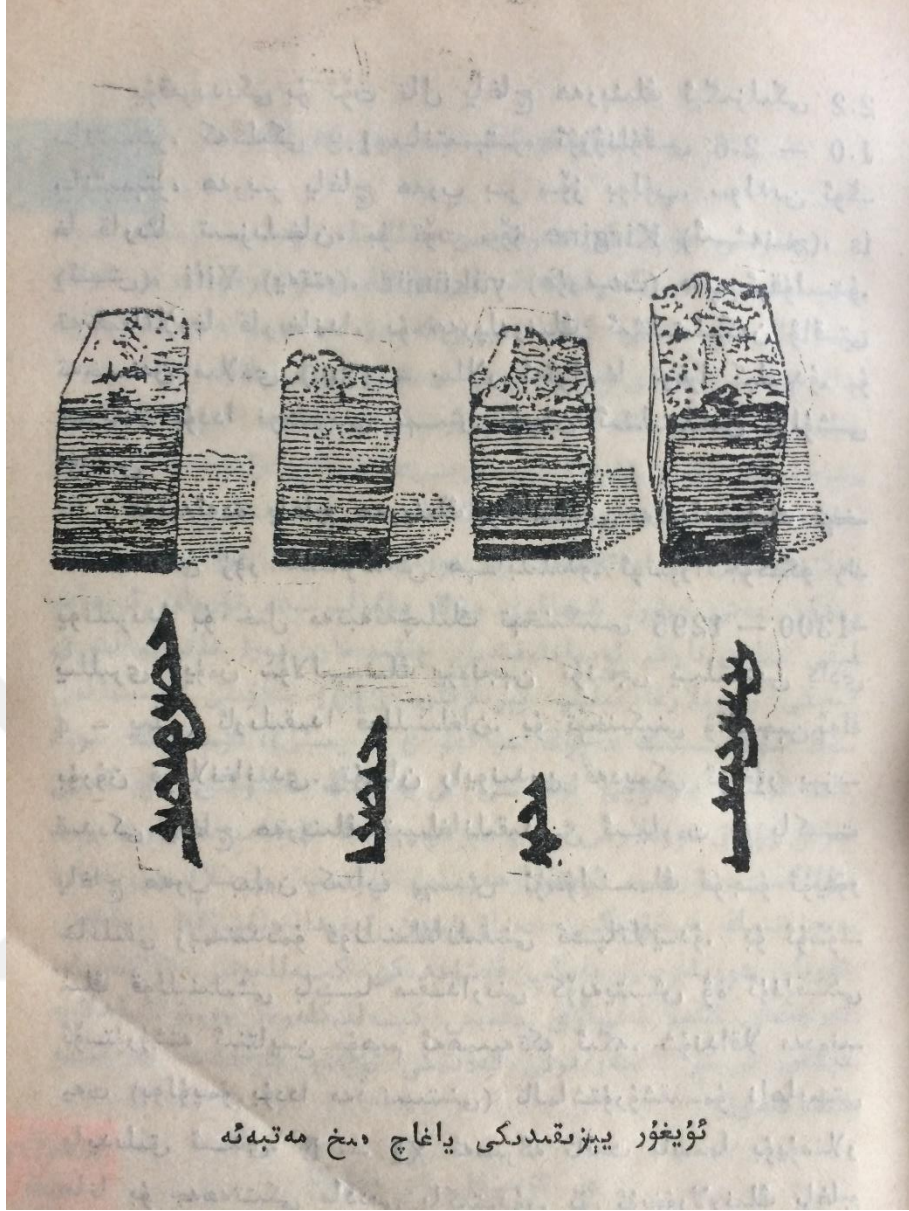
Yine şimdiki Turfanda bulunun diğeri takvim ise ‘yıllık takvimdir. Bu takvimde bir yıl 12 aya bölünmüştür. Her yıl bir hayvanın ismiyle adlandırılmıştır örneğin tavşan yılı, at yılı, fare yılı gibi fakat o takvimde yılan yılı, tavuk yılı, domuz yılı diye yoktur.⁹¹ Karahanlı devletindeki Uygurlar 12 Hayvanlı Takvimi kullanırlardı. İnsan yaşı, savaş olan yıl gibi önemli işleri bu 12 hayvanlı takvimle hesaplardı. Uygurların bu takvimiyle Çinlilerin 12 hayvan takvimi farklıydı. Uygurlar takvimdeki ejderha yerine balık kullanmışlardı. Uygurların 12 Hayvanlı Takvimi sırayla Fare, İnek, Aslan, Tavşan, Balık, Yılan, At, Koyun, Maymun, Tavuk, Köpek, Domuz’ dur.⁹²

5) Matbaacılık: Resim 2.1’deki dört tane ağaç harfin yüksekliği 2,2 cm, genişliği 1,3 cm, uzunluğu 1.0-2.6 cm. Her ağaç parçası bir sözü ifade eder. Onlar ayrı ayrı Kirgine (güven), İs (iş), Yiti (yedi), Yükünür (hürmet). Bu harflerin 1300 yıllarında kullanıldığı tahmin ediliyor.

⁹⁰ Kaşgarlı, *Türki Tillar Diwani*, a.g.e., s.39-41.

⁹¹ E. Chavannes, *Mani Dinining Zhongguo Ga Tarqalğanliki Hekkide Tetkikat*, Çev. FengÇengJün, Şangyu Basmihane Şöbisi, s.13-18.

⁹² Kaşgarlı, a.g.e., s.39-41.

Görsel 2.1: Kadim Uygur Ağaç Matbaa⁹³

Matbaada ağaç harfin kullanılması o zamanki matbaanın ne kadar ilerlediğini gösterir. Bu ağaç harfleri 1914-1915 yılları Rus arkeologları tarafından Turfan'da bulunmuş ve Koçu devletinin matbaasını araştırmak için çok değerli ispat olmuştur.⁹⁴

6) Tıp ve bitkisel tedavi: T'ang İmparatorluğundaki meşhur tıp eserleri 'Eşsiz Tarifler'nin 15. bölümüne ve 'Saklı Tarifler'in 14.bölümüne 'Şijunun uzun ömür ilacı' eklenmiştir. 'Şijunun uzun ömür ilacı' Koçu Uygurlarının tarihten beri her türlü hastalıklarla mücadele ederken biriktirmiş oldukları çok değerli deneyim ve tecrübeleridir.

⁹³ Yusup-Palta, a.g.e., s.79.

⁹⁴ Yusup-Palta, a.g.e., s.153.

Yuan imparatorluğunda Uygur askeri tabip Yuclanci şimdiki Siçuanın Diyaoyüşen dağında savaşta yaralanan askerleri tedavi etmiştir ve hanedanlık tarafından ödüllendirilmiştir.

7) Dans ve Müzik: Koçu bölgesi Uygurlar Orhun'dan gelmeden öncede de dans ve müziği meşhur olan bölgedir. Koçu Uygur devleti kurulduktan sonra da dans ve müzik daha da gelişti. Çin elçisi Wang Yen Te kendi eserinde şöyle yazar, 'Uygurlar dans ve müziği çok severlerdi. Seyahat ettiklerinde bile enstrümanlarını yanında taşıyorlardı. Gemiyle seyahat etseler bile müzik aletleri yanlarından hiç eksik olmazlardı.

Turfandaki Buda dinine ait duvar resimlerinde de bazı insanların müzik çalan, gitar çalan, ney çalan, bazılarının ise Buda için dans eden resimleri vardır. O zamanlar müzikler ve danslar Buda için olsa bile Uygurların dans ve müziğe ne kadar hevesli olduğunu ve müzik medeniyetinin gelişmiş olduğunu gösterirdi.⁹⁵

'Meşrep' 'Karahanlılar devletindeki Uygurların en önemli dans ve müzik aktivitelerinden biriydi ve çok meşhurdu. Bayram ve düğünlerde halk toplanıp bir araya gelirdi ve meşrep yapardı. Bundan başka 'suhdeş' isimli dans aktiviteleri vardı ve bu dans etkinliğine katılmak için insanlar çiçeklerle süslenir ve etkinliğin olacağı yeri çok güzel dekor ederlerdi.⁹⁶

8) Ressamlık ve Heykeltçilik: Buda dininin yayılması Koçu Uygur devletinin ressamlık sanatının ilerlemesini hızlandırmıştır. Turfandaki duvar resimlerinde şu devire ait olan birçok heykel ve resimler vardır. Bu resimlerde Buda dininin önemli hikâye ve olayları anlatılmıştır. Turfan mağaralarının 40. mağarasında şöyle resimlerle karşılaşmaktayız, saçını üst taraftan yuvarlak topuz yapan ve başına güllü taç giyen Uygur kadın inananlar ve başına ucu sivri başlık giyen Uygur erkek inananlar vardır. 39. mağarasında dağ ve bostanların yerine yuvarlak çember çizilmiştir. Buda tahtının yerine bulutlar çizilmiştir. Bazı duvar resimlerinde Uygurların avlularında diktikleri çiçekler ifade edilmiştir. Bazı duvar resimlerinde ellerinde çiçek tutmuş Uygurların sosyete kadın ve erkeklerinin resimleri çizilmiştir.⁹⁷

⁹⁵ Yusup-Palta, a.g.e., s.155.

⁹⁶ Kaşgarlı, a.g.e., s.55-60.

⁹⁷ Yen Wen Zu, *Sincandaki Tiyanşanning Cenubidiki Ming Öyler*, s.40.

9) Edebiyat: Bu dönem edebiyatı Uygurların İslamiyet'i kabul etmeden önceki yarattıkları edebiyat eserlerinde çok önemli yer almışlardır. Bu devir edebiyatının en güzel örnekleri şunlardır:

i) Altun Yaruk, 'altın ışık' anlamın gelir. Bu Budizm'in esasları, dini felsefeleri anlatılan eserdir ve Singku Seli Tutung tarafından Çince'den kadim Uygur yazısına çevrilmiştir. Bu eser yazarın kendi dini düşüncesi ve felsefesiyle daha zengin ve akıcı bir şekilde çevrilmiştir. Koçu Uygurları, Budizm'i kabul ettikten sonra bu dini çok benimsemişlerdi ve kendi kültür ve düşüncelerine de yansıtmışlardı. Altun Yaruk adlı bu eserde bu özellikler yer almıştır.⁹⁸

ii) Kalyanamkara Papamkara, bu eser Sanskritçeden Uygurcaya çevrilmiştir. Bu eserde iyi yürekli bir şehzade bütün canlıları korumak için bir değerli mücevheri bulmaya karar verir ve yol alır fakat kötü niyetli şehzade onu öldürür. Sonunda iyiler kazanır ve öldürülen şehzade Buda'ya dönüşür. Bu eserde Budizm'in düşüncüleri hikayeler vasıtasıyla canlı ve akıcı dille ifade edilir.⁹⁹

iii) Maitrsimit: Bu eser Uygurların tarihteki ilk kadim tiyatrosudur. Kadim Tohri yazısından kadim Uygurcaya çevrilmiştir. Yabancı araştırmacılara göre bu eser 27 perdelik tiyatrodur. Çünkü bu eserin kadim Tohri dilindeki ismi 'Maitra Samitnataka' dır ve *nataka* sözü *Sanskrit* dilinde *tiyatro* anlamına gelir.¹⁰⁰

iv) Irk Bitig, Uygurlara ait olan bu eser Uygurların Maniheizm'i kabul ettikten sonraki fal kitabıdır. Bu eserin özelliği ise Orhun yazısında yazılmış olmasıdır. Irk Bitig'in Dun Huang'da A. Stein tarafından kazılan 104 sayfalık kısmı bize ulaşmıştır. Irk Bitig'de rüya tabirleri yarım efsane yarım fal şeklinde yazılmıştır. Bu rüya tabirleri ve efsaneler kadim Uygurların hayattaki mücadeleleri, geliştirdiği kültür ve inançları esasında yazılmıştır. Bu kitap kadim Uygurların dünya görüşü, inancı ve felsefe düşüncelerini araştırmamız için çok değerlidir.¹⁰¹

v) Huastuanift: Bu eser ise Uygurların Maniheizm'i kabul ettikten sonra yazdıkları tövbe ve dua kitabıdır. Bu eser Uygurların Maniheizm kültür ve medeniyetini araştırmak için çok değerlidir.

⁹⁸ Gupur-Hüseyin, a.g.e., s.176.

⁹⁹ Gupur-Hüseyin, a.g.e., s.165.

¹⁰⁰ Gupur-Hüseyin, a.g.e., s.191.

¹⁰¹ Gupur-Hüseyin, a.g.e., s.186.

BÖLÜM 3

3. İSLAMİYETİ KABUL ETMEDEN ÖNCEKİ UYGURLARDA SOSYOKÜLTÜREL HAYAT

3.1. Sosyokültürel Yapının Kökleri

Uygurların sosyokültürel yapısının köklerini incelemek geliştirdikleri kültürel özellikleri ve dünya görüşlerini değerlendirmek açısından önemlidir. Bir toplumun doğa ve kişi ilişkileri, hayata bakışı, tarihi, dini inancı, o toplumun sosyokültürel yapısını oluşturan temel köklerdir. Uygurların günümüzde de devam ettirdikleri örf adet ve kültürel değerler bu unsurlardan beslenmiştir. Bu bağlamda mitolojik unsurlar, kökler, tarihi unsurlar incelenecektir.

3.1.1. Mitolojik Öğeler

Türkler yaşam mücadelelerinde hem doğayla iç içe olmuş hem doğa gücüne saygı göstermiş hem de tabiat gücünden korkup ona farklı anlamlar yüklemişlerdir. Uygurlar da diğer Türki milletleri gibi doğa ve tabiat gücünü algılamaya çaba göstermiş ve yaşam kültürlerinde ona yer vermiştir. Türklerin eski dönem inanç ve düşüncelerinde kişi ve doğanın iç içe olması çok rastlanmıştır. Gök, deniz, ay, güneş, yıldız, dağ gibi unsurlar kişi, toplum hatta devlet ile bütünleştirilmiştir.¹⁰²

Uygur efsanelerinde sıkça rastladığımız gökyüzü veya göğe ait Güneş, Ay, Yıldızlar; yeryüzüne ait Dağ, su, Ağaçlar ve buna ilişkin düşünceler ise mitolojik unsurlardır. Bazı araştırmacılara göre bir toplumun kültürel hayatının ve yaşam tarzının şekillenmesinde mitlerin önemli yeri vardır. Bilim dünyasında ‘mit’ ile ilgili bilgiler sonradan toplumun vaz geçemeyeceği örf, adet ve geleneklerine dönüşmüştür. Dolayısıyla mitler sonradan geliştirilen sözlü kültür ürünlerinde de yerini kaybetmemiştir hatta bir toplumun sosyokültürel dünyasını ve yaşam biçimini şekillendiren köken unsurlardan olmuştur.¹⁰³

¹⁰² Fikret Türkmen, “Eski Türklerin İnançlarında Tabiat Kültü”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S.3, İzmir 1999, s.176.

¹⁰³ Öcal Oğuz, “İnsanın Kökeni ile İlgili Mitler ve Dokuz Daldan Türemek”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-IV*, Ankara 2007, s.15,39.

1) Gök Tanrı: Gök Tanrı dini mitolojik unsurlardan biri olmak üzere Türklerin tüm eski dini inançlarının ve kültürel yaşamının kaynağıdır. Türklerin eski inancında ne kadar Dağ, Su, Ay, Yıldız, Güneş, Atalar Ruhu gibi mitolojik unsurlar kutsallaştırılsa da Gök Tanrı Türklerin hayatında hep merkez olmuştur. Gök Tanrı tüm kâinatı yaratandır. Güç veren, kuvvet veren, savaşta yardım eden, zafer getiren yaratıcıdır. Ayı, Yıldızı, Suyu. Dağı, Ateşi, İnsanları ve tüm doğayı ve onların tüm düzenini yaratan ilahi varlıktır. Ölüm ve doğumu o belirler. Gök Tanrı, insanların yaptığı iyilikler ve kötülükler sonucunda onları mükafatlandırır ya da cezalandırır.¹⁰⁴ Bazı tarihçiler Gök Tanrının Türklerin Tanrısı olduğunu, Eski Türk kağanlarının Gök Tanrı tarafından gönderildiğini söylerler.¹⁰⁵ Gök Tanrı dininin aslında ‘Eski Türk Dini’ in merkezi olduğunu ve sonradan bilim dünyasında genel olarak ‘Gök Tanrı Dini’ diye adlandırıldığını görmekteyiz.¹⁰⁶

2) Gök Cisimleri: Kadim Uygur efsanelerinde Gök Tanrı gibi Göğe ait olan Ay, Yıldız ve Güneşin de kutsallaştırıldığını ve hepsinin ayrı ayrı özelliğinin olduğunu görüyoruz. Türk mitolojisinde ‘Gök’ ise yaratıcının ve yüce ilahi varlığın mekanıdır. ‘Gök’ sonsuzdur, mutlak, doğanın en üst düzey gücüne sahiptir. Gök, insanın ulaşamadığı mutlak gücü, sonsuzluğu, kuvveti temsil eder. Gök, sadece ve sadece tanrının ulaşabildiği yüce mekandır. Gök, mükemmeldir ve bu mükemmelliğe insanoğlu asla ulaşamaz. Bu özellikler tek bir Tanrıya özgündür. Ay, Yıldız, Güneşli gök yücedir, dokunulmazdır, kudretlidir. Bu yüce Gök’teki Ay, Yıldız ve Güneş Türk mitolojisindeki Gök cisimlerinden ibarettir.¹⁰⁷

3) Doğaüstü Varlıklar:

i. Ejderha: Uygur efsane ve destanlarına baktığımızda ejderha yer ve suda yaşayabilen, hem kahramanların savaştığı olağanüstü varlıktır. Ejderha, kış soğuklarında yer ve su altında yaşar. Yaz ve baharda ise kanatlarını çıkarıp uçar. Dolayısıyla halk arasında onun kutsal ve güçlü bir varlık olduğu düşünülmüştür. Kış döneminde ejderha derinlerde yaşardı. Yaz aylarında uçardı ve etrafa ateş püskürttü. Ejder uçmaya hazırlanırken vücudundan kanatlar çıkardı.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi: Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, C.2, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s.216-217.

¹⁰⁵ Kafesoğlu. a.g.e., s.309.

¹⁰⁶ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, a.g.e., s.138.

¹⁰⁷ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s.61-62.

¹⁰⁸ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s.41-46.

ii. Devler: Kadim Uygur efsaneleri hatta bazı yazılı kültürel ürünlerde yer alan doğaüstü varlıklardan diğeri ise Devdir. Dev de ejderha gibi ateş püskürtebilir fakat ona özgün özellikler ise değişik canlılara dönüşebilirler. Devler genelde dağlarda ya da mağaralarda uyurlar. Türk mitinde yer alan bu olağanüstü varlıklar eski dönem Uygur halkının yaşam biçimini, hayat mücadeleleri için gösterdiği kahramanlıklarını incelemek için oldukça önemlidir.

3.1.2. Kültler

Kadim Uygurlar yer-su, ağaç, dağ, ateş ve ölümler ruhu gibi varlıkları kutsal varlık olarak görürlerdi.¹⁰⁹ Onlara saygı gösterirlerdi ve tapıyorlardı. Kültler, bayram ve törenlerde daha çok hatırlanır ve değerlendirilirdi. İnsan ve doğa ilişkilerinde doğanın gücüne saygı göstermek, doğadaki varlıkların ruhunun olduğuna inanmak ve bazı ruhları kutsal olarak görmek kadim Türk dini sisteminde ‘Kült’ denir. Kafesoğlu şöyle der: “Eski dönem Türk halkı doğadaki her varlığının ruhunun var olduğuna, gizli bir kuvvete sahip olduğuna inanıyorlardı. Onlara tapıyordu ve dualarında onların yardım etmelerini rica ediyorlardı. Onlara göre yer, su, ağaç, dağ, ateş hepsi birer ruh idiler.”¹¹⁰

1) Yer-Su Kültü: Yer-su kültü başka kültürler gibi kadim Uygurların sosyal hayatında ve yaşam biçiminde önemli yer almıştır. Yer-su kültüründe toprakla beraber yaratılmış ruhlar toprağı, yeri, vatani, orda yaşayan insanları korur, onlara bereket, sağlık, huzur getirir. Dolayısıyla insanlar onlara saygı göstermek zorundalar aksi takdirde bu ruhlar insanlara zarar verebilirlerdi.¹¹¹

2) Ağaç Kültü: Uygurların en yaygın kültürlerinden biri olan ağaç kültürüne ‘Oğuz Kağan’ destanında rastlanmaktadır. Bir gün ava çıkan Oğuz Kağan, bir göl görür ortasında büyük bir ağaç görür, ağacın içinde çok güzel ay gibi bir kız vardır, Oğuz kağan o güzel kıza aşk olur ve evlenirler, üç oğlu olur. Birinin adı Gök, öbürünün adı Dağ, ötekisinin adı Deniz’dir.¹¹² Bu destanda gördüğümüz gibi ağaç kültü Uygurların eski zamanından beri vardır. Ağaç, kökleriyle yerin derinlerine, dallarıyla Gökğe varılır. Dalları, yaprakları sürekli yenilenme içindedirler. Kökü ise ana topraktan güç ve kuvvet alır, kendisi ise Göğe kadar yükselebilir. Yaprakları ne kadar dökülürse

¹⁰⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s.63-64.

¹¹⁰ Kafesoğlu, a.g.e., s.63-64.

¹¹¹ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976, s.30-31.

¹¹² Gupur-Hüseyin, a.g.e., s.86.

dökülsün yeniden canlanır. Ağaç, yenilmez, yok olmaz gücü, ebediliği temsil eder. Eski dönem Uygurlarına göre ağacın birçok özelliği vardır ve kutsaldır.¹¹³

3) Ateş Kültü: İnsanoğlunun ateşi keşfetmesi sosyokültürel açıdan insanları çok etkilemiştir. Ateş, insanların yaşam biçimini değiştiren önemli unsurlardan biridir. Uygurların dini sisteminde tanrı tarafından yaratılan kutsal varlık ya da cezalandırma aracı olarak kabul edilen ateş, yüce ve gizli gücü temsil etmiştir. Ateş, güneş, is, hastalık, şifa, iyi ve kötü ruhlar birbiriyle bağlanıp ateş kültünü oluşturmuştur. Ateş kültüründe sadece seçilmiş kişiler kutsal ateşi yakabilir, Tanrı ve ölenlerin ruhuyla iletişime girebilir. İnsanlara gelecekte, olacak olaylardan haber verebilir.¹¹⁴

4) Ölüler Kültü: Ölülerin ruhları bazen yer altında bazen yer yüzünde yaşar. İyi ruhlar insanlara yardım eder, kötü ruhlar zarar verir.¹¹⁵ Bazı Türki kavimlerine göre yeryüzünde yaşayan ruhlar ameli iyi olan iyi ruhlardır. Yer altında yaşayanlar ise ameli kötü olan kötü huylu ruhlardır.¹¹⁶

5) Dağ Kültü: Uygurların eski dönem tarihinde Dağ'ın önemli yeri vardır. Dağların da ırmak, ağaç gibi ruhunun olduğu hatta bazı kavimlerin Dağı Tanrı gibi gördükleri bazı Çin kaynaklarında dile getirilmiştir. Dağ'ın Dev, Ejderha gibi varlıkların yaşadıkları mekân olduğuna dair hikayeler efsanelerde sık sık yer almıştır. Bazı meşhur kişilerin ruhu dağda yaşıyordu. Dağ'da önemli töre ve ibadetler gerçekleştirilirdi.¹¹⁷

3.1.3. Tarihi Öğeler

Tarih sadece geçmişte olup biten olayların ne zaman, nerde olduğu hakkında yazılan notlardan ibaret değildir. Modern dünyamızda geçmişteki olayların kültürel alt yapısını incelemek te bir tarihi bilim olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Uygurların destan, efsane, halk hikayeleri gibi sözlü kültür ürünlerine baktığımızda bazı tarihi şahıs, kabileler hatta kahramanlık hikayelerinin Uygurların sosyokültürel yapısını oluşturan önemli unsurlar olabileceğini görebiliyoruz.¹¹⁸

¹¹³ Ahmet Yaşar Ocak, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983, s.83-84.

¹¹⁴ Bahriye Güray Gülyüz, "İslam Öncesi Türk Kültüründe Ateş ve Ateşe Hükmedenler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.9, S.17, Ocak 2019, s.201-223.

¹¹⁵ İnan, a.g.e., s.30-31.

¹¹⁶ İnan, a.g.e., s.93-96.

¹¹⁷ Roux, a.g.e., s.124.

¹¹⁸ Özlem Şahin, "Geçmiş, Tarih ve Sözlü Tarih", *Mülkiye*, C.XXVIII, S.244, s.111-112.

Uygurların efsane, destanlarına genel olarak baktığımızda sadece dini inanç ve kültür yazılmamıştır. Bazı efsanelerde Uygurların yaşadıkları coğrafi mekanların çevresindeki başka kavim ve güçlerle savaştıkları ve bu savaşta gösterdikleri kahramanlıklar yazılmıştır. Dolayısıyla bu dönem kahramanlık hikayeleri ve kahraman şahısları incelemek Uygurların kültürel adetlerini değerlendirmek için önemlidir.

1) Kavim ve kabileler: Uygurların ecdatları hakkındaki bir efsane Uygur Türkçesiyle şöyle yazılmıştır.

Uygur yurtida gayet zor iki tağ bulup, birsining eti Buğratuq Bozluq, yene birsining eti Askumluq Tengri idi.Uygurlarning mekani boğan on derya ve toqquz deryaning keliş menbesi bolsa Buğratuq Bozluq ve Akumluq Tengri tegining bir uqiga jaylaşkan Qut Teğining iki yan teripi idi.Qedimi Uygurlaring mekani bu iki derya bu iki derya wadisi bilen tağlarning arisidiki yaylaqlar idi.On derya boyiga makanlişip yaşıgan helqler “ On Uygur, Toquz derya boyiga makanlişip yaşıgan helqler “Toquz Uygur” dep atalgan.Yuqirdiki on derya boyida yaşıganlar yene “On Orhun” depmu atalgan. Baştaki üç derya boyida toquz qebile, tarmaq töt derya boyida beş qebile orunlaşqan.Bu jaylarning etrapida 120 qebile yaşıgan idi.¹¹⁹

Bu efsanede yazılan “On Uygur”, “Dokuz Uygur” halkları Uygurların en kadim ecdatlarıdır. Efsanede Uygurların köküne alakalı bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler kültürel yapıyı değerlendirmek için önem taşımaktadır.

2) Kahramanlık Hikayeleri: Uygurların bazı destan ve efsanelerinde kahramanlık hikayelerini sık sık rastlıyoruz. “Oğuz Name” ise Uygurların en kadim ve ünlü destanlarından biridir. Aşağıda “Oğuz Name” destanından birkaç paragraf incelenecektir.

Bir gün Ay Han bir erkek çocuk doğurur. Bu çocuğun yüzü gök, ağzı kıpkırmızı, gözleri ela, saçları ve kaşları simsiyahtır. O kadar güzel ki hatta perilerden daha güzel idi. Bu çocuk annesini sadece bir kere emmiş ve daha sonra hiç emmemiştir. Yemek yer, et yer, şarap içer. 40 günde büyür ve yetişkin olur. O kadar güçlü ki ayağı dananın ayağına, beli Kurt’un beline, omuzu Çita’nın omuzuna benziyordu. 40 günde yetişkin olan bu kişinin ismi Oğuzhan’dır. Bir gün Oğuzhan, halkı toplayıp büyük bir tören hazırlar ve bu törende kendini Kağan ilan eder. Ardından Kuzey, güney, doğu ve batı tarafa, kendinin kağan olduğu eğer kendi hâkimiyeti altına girerlerse onlarla dost olacağı, eğer girmezlerse ve karşı çıkarlarsa sonuna kadar savaşacağı hakkında haber gönderir. Sağ taraftaki Altın Kağanlığı Oğuzhan’ın hakimiyetini kabul eder ve dost olurlar. Sol taraftaki Orum Kağan Oğuzhan’a karşı çıktığı için Oğuzhan askerleriyle Etil nehri

¹¹⁹ Gupur-Hüseyn, a.g.e., s.5.

civarında onunla savaşmaya gider ve zafer kazanır. Bu zaferden sonra Oğuzhan çevresindeki tüm kabile ve milletleri kendi hâkimiyet altına almak için savaşı başlatır. Kuzey taraftaki Orusbeg Oğuzhan'a hediyeler gönderir ve hâkimiyet altına girer. Corcit Kağan ise Oğuzhan'a karşı çıktığı için Oğuzhan'la savaşmak zorunda kalır. Oğuzhan bütün ömründe dünyanın dört bir tarafındaki kağanları boyun eğdirmek için savaşlara çıkar. Hindistan, Tibet, Şam (Suriye), Bekara gibi yerleri ele geçirmiştir.¹²⁰

“Oğuz Name”de anlatılan kahramanlık hikayeleri Uygur milletinin tarihteki geçmiş yaşamlarındaki, mücadelelerini ve Kağan-halk, Kağan-Hâkimiyet gibi sosyal oluşumlarını araştırmamız için oldukça önemlidir.

3) Tarihi Şahıslar: Efrasiyap Uygurların efsanelerinde bir kahraman, lider, yönetici olarak dile getirilmiştir. *Divanı Lügat-it Türk* teki birçok yerde Efrasiyap hakkında yazılan parçalar vardır. İranlı büyük şair Zaru Astira tarafından yazılan *Avesta*'da Efrasiyap'ın Turan padişahi olduğu söylenmiştir.

Kadim Uygurlar cesur, zeki kağanı Efrasiyap hakkında *Alp Er Tonga Destanını* yazmıştır. Bu destanlarda Efrasiyapın ne kadar korkmaz, adil, kültürlü, becerikli bir padişah olduğuna alakalı hikayeler vardır. Bazı araştırmacılara göre düğün, müzik aletleri kullanmak gibi adetler Efrasiyap önderliğinde oluşmuştur. Uygur efsane ve rivayetlerinde Efrasiyap sadece iyi bir savaşçı değildir o aynı anda kültür ve medeniyetin önderidir.¹²¹ Karahanlılar dönemindeki yönetmenler bile devleti idare edebilmek için Efrasiyapı kendilerine örnek etmiştir. Uygurların efsanelerindeki tarihi şahıs Efrasiyap Uygur kültür adetleri ve değerlerini incelememiz için önem taşımaktadır.

3.2. Sosyokültürel Yapı

3.2.1. Dini İnanç

Uygurların, dini inançlarının, günlük hayatının, dünya görüşünün, örf-adetlerinin esası olan ve hiçbir zaman inanmaktan vaz geçemedikleri Gök Tanrı dininden sonra Maniheizm ve Budizm'i benimsemeleri eski zamandan beri devam ettirip geliştirdikleri kültürel, dinsel ve siyasi hayatlarından dolayı zor bir süreç olmuştur.¹²²

¹²⁰ Gupur-Hüseyin, a.g.e., s.85.

¹²¹ *İslâm Ansiklopedisi*, C.X, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, s.478.

¹²² Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri-Şamanizm*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s.112.

Uygurların her bir yeni dini kabul etmeleri şüphesiz kolay olmamıştır. Uzun zamandır sahip çıktıkları inancı, örf-adeti, dünya bakışını, düşüncelerini siyasi ve ticari amaçla, hatta hayatta kalma ve daha güçlü olma niyetinde bırakıp yeni bir dini kabul etmeleri ve onun olumlu, olumsuz etkileri şüphesiz apayrı bir araştırma konusudur. Bu zor süreçte benimsedikleri dinler bazen onları daha da geliştirse de bazen duygusal çöküntüye, iç karşılığa sürüklemiştir. Tarihten beri dini unsurlar daima bir toplumun sosyokültürel hayatını derinden etkilemiştir fakat bu etkileşim Uygurlarda daha çok kendini belli etmiş durumdadır. Bunu Uygurların bıraktıkları medeniyet, kültür, sanat izlerinden görebiliyoruz. Dolayısıyla bu çalışmanın üçüncü bölümünde Uygurların benimsedikleri dinler ve onun kültürel etkileri ele alınmaktadır.

3.2.1.1. Gök Tanrı Dininin Uygur Kültürüne Etkileri

Tüm Türki milletleri gibi Uygurların da kültürel hayatlarının ve dini inançlarının esası Gök Tanrı dinidir. Gök kelimesi “ulu, yüce, mübarek, mukaddes, ebedi ve ezeli gibi enginlik” anlamlar taşımaktadır.¹²³

Ateş, orman, yer, su, dağ gibi doğa varlıklarının kutsallığına inanma inancı ve ölmüş ataların ruhlarının koruyacağı hakkındaki atalar kültü Gök Tanrı dininin esasını oluşturmuştur.¹²⁴ Türklerin sahip olduğu birçok karmaşık dini sistemler din literatüründe şöyle tasnif edilmiştir; Tabiat kuvvetlerinin kutsal olduğuna inanması animizm veya natürizmdir. Temeli atalar kültüne dayanan, Türklerin yanlarından hiç ayırmadıkları ve hep taşıdıkları küçük kutsal tasvirler hakkındaki inanç totemizmdir. Devletin hâkimiyet işlerinde karar almasında ve halkın şifa arama, günlük yaşam gibi işlerinde etkili rolü olan, ruhlarla iletişime geçen adet ise Şamanizmdir.¹²⁵ Uygurlar dahi Türklerin dini sistemi ne kadar karmaşık olursa olsun bunların hepsi tek tanrıya ve onun evrendeki gücüne, yarattığı tüm varlıklarının kutsal olduğuna dair inanca dayanmaktadır.

Uygurlar yer ve suyun tanrının yarattığı kutsal varlık olduğuna ve insanları koruyup huzur getireceğine inanmıştır ve bu onların yer-su kültürünü oluşturmuştur. Ateşin ise

¹²³ Harun Güngör, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, Kum Saati Yayınları, 2005, s.24.

¹²⁴ Harun Güngör, “Eski Türk Dini”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ş. Gündüz (Ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s.529-539.

¹²⁵ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. K. Yaşar Koprıman ve İ. Aka, Kültür Bakanlığı, Ankara 1976.

kötü ruhları yok eden ve onları kovan kutsal varlık olduğunu kabul etmiştir, bu da ateş kültünü oluşturmuştur. Uygurlara göre ölenlerin ruhları daima yer üstü ve yer altında yaşarlardı. Bunların içinde iyi ruhlu olanı yer üstüne kötü ruhlu olanı yer altında yaşardı. İyi ruh insanları korurdu, kötü ruh ise insanlara zarar verirdi ve hasta ederdi bu da Uygurların ölümler kültürüydü.¹²⁶ Eski dönem Uygur efsane destanlarında gördüğümüz gibi Uygurların sosyal hayatında yer-su kültürü, ateş kültürü, ağaç kültürü, atalar kültürü gibi kültürler ne kadar kutsal kabul edilseler de Uygurların her zaman her şeyden üstün gördükleri Gök Tanrıya taptıkları söylenmektedir.¹²⁷ Bunu nedeni ise yer, su, ateş, ay, güneş, ağaçların bir tanrı değil tanrının yarattığı kutsal varlıklar oldukları düşünülmüştür.¹²⁸

Uygurların dini törenlerinde Gök tanrı başta olmak üzere yer, su, atalar ruhuna kurban sunulurdu. Bazı araştırmacılara göre Gök Tanrı dininde heykel, tapınak ve tasvirler yasaktı. Çünkü tek tanrı inancına dayanan Gök Tanrı dini yaratıcının tek ve mutlak olduğunu, tüm semavi ve kutsal varlıkların tek tanrı tarafından yaratıldığını esas alırdı.¹²⁹

Uygurların benimsedikleri tüm dinlerin merkezi olan, kültürel hayatlarının çeşitli aşamalarında vaz geçilmeyen Gök Tanrı dini Uygur sosyokültürel medeniyetinin oluşmasında önderlik yapmıştır. Tek Tanrı inancını esas eden bu din Uygurların daha sonra Budizm ve İslamiyet'in tüm prensip ve felsefeleriyle tanışmalarını sağlamıştır ve kolaylaştırmıştır. Uygurların eski döneminde Gök Tanrı dininin halkın kültürel hayatını ne kadar etkilediğini aşağıdaki hem Uygur Türkçesiyle hem Türkiye Türkçesiyle verilen Oğuz *Name* destanından görebiliriz.

Bir küni Oğuzhan halı bir cayda Tengriğe seğiniş ibadet qilvatqanda asmandin kök renglik bir şola qüşidu. Bu kök renglik şola quyaştinmu parlaq ve yuruq idi. By kök şolining iqide intayin güzel bir qiz olturatti. Bu qiz yiğlisa pütün kök asman yiğlayti. Bu qiz külse pütün kök asman kületti. Oğuzhan bu qizga bir qarap aşiq bop qaldu.¹³⁰ (Uygur Türkçesi)

¹²⁶ İnan, a.g.e., s.93-96.

¹²⁷ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, a.g.e., s.63-64.

¹²⁸ Hikmet Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara 1980, s.132.

¹²⁹ Yörükân, a.g.e., s.23, 67.

¹³⁰ Gupur-Hüseyn, a.g.e., s.86.

Bir gün Oğuzhan sessiz ve sakin bir yerde Tanrıya tapıp ibadet ederken gökten gök renkli bir gölge düşer. Bu gölge o kadar aydın o kadar parlak idi tıpkı güneş gibi. Oğuzhan başını kaldırıp bakar ve o gök renkli güzel gölgenin içinde yüzü ay gibi çok güzel bir kızı görür. O kız gülerse tüm gökyüzü güler ağlarsa tüm gökyüzü ağlardı. Oğuzhan bu kıza aşk olur. (Çevirisi)

Bu destan sadece Uygur halkının kahramanlık hikayesini incelememiz için değil Uygurların kadim dini inancı, kültürel hayatını incelememiz için de çok önemlidir. Bu parçadaki Tanrıya ibadet etmek şu devir halkının tanrı inancının oluşmuş olmasını gösterir. Oğuzhan tanrıya ibadet eder ve Tanrı ona gök renkli bir gölge içinde güzel bir kız gönderir. Gök burada muhtemelen yüce, ulu anlamına gelmiştir ve Oğuzhan'ı mükafatlandırmak için gökten bir kız gönderilmiştir.

Türki milletlerinin bu kadim dini, kişi-tanrı, hükümdar-tanrı, doğa-kişi ilişkilerini oluşturan din-devlet-toplum düzeni ve sosyokültürel hayatı, tabiat düşüncelerini geliştirmiştir. Türklerin yaşam biçiminde, dünya görüşünde, ibadetlerinde önemli rol oynayan Gök Tanrı dini Uygurların da sosyokültürel hayatını ve düşüncelerini derinden etkilemiştir ve sonradan kabul edecekleri yeni dinlere zemin hazırlamıştır.

3.2.1.2. Maniheizmin Uygur Kültürüne Etkileri

Maniheizm, III. yüzyılda İranlı Mani (216-276) tarafından kurulmuştur. Mani, Sasani şehri olan Suristan'da doğmuştur.¹³¹ Mani 24 yaşından sonra Mani dinini yaymak için yola çıkmıştır. İlk olarak Hindistan'da misyonerlik yapmıştır. Daha sonra Sasani kralı, Maniyi Sasaniye çağırır ve Mani dininin yayılmasına izin verir. Bu dönemde Mani önemli bir nüfuz elde eder fakat Sasani kralı Behram döneminde Mani Zerdüştler tarafından iftira atılarak hapse girer ve en son kesilerek öldürülür.¹³²

Budist, Zerdüşt ve Hıristiyan dini felsefelerine dayanan Maniheizm, ışık ve karanlık (iyilik ve kötülük) olan iki zıt prensip ve bu iki prensibin birbirleriyle olan ilişkilerine (geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman) dair üç zaman tasavvuruna dayanır.¹³³ Mani dinine göre ışık tanrısı Zuvan ve karanlık tanrısı Ahriman sürekli mücadele içindedir. Işık tanrısı en yücedir, akı, bilgiyi, iyiliği, düzeni temsil eder. Karanlık

¹³¹ Harun Güngör, "Maniheizm", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1988, s.145.

¹³² Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna*, Çev. Ali Berktaş, C.II, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009, s.433.

¹³³ Güngör, a.g.e., s.153.

tanrısı ise kötülüğü, maddiyeti, nefisi, düzensizliği, belayı temsil eder. Bu alem bu iki zıtlığın mücadelesi içinde var olmuştur. İnsan bedeni olarak karanlık tanrısı tarafından yaratılmıştır. Dolayısıyla maddiyete, nefise düşkündür, bundan kurtulmak için bilgi edinmek ve maddiyattan vaz geçmek, nefisi yenmek gerekir.¹³⁴

İran'da Mani dini yasaklandıktan sonra Mani rahipleri doğuya doğru kaçmıştır ve Çin topraklarına girmeye başlamışlardır. Bu dönem, Orhun Uygur devleti ile Çin'in siyasi, ticari ilişkilerinin kuvvetli olduğu dönemdir. Moyen Çor dönemindeki gelişmiş ve güçlü Orhun Uygur devleti hatta Çin'e yardımda bulunmuştur. Bu ilişki Böğü Kağan döneminde de devam etmiştir. Çin'deki iç karışılığı bastırmak için Çin İmparatoru Böğü Kağan'dan yardım ister ve Böğü Kağan da bunu yerine getirmek için Çine gitmiştir. Oradan Maniheist birkaç rahiplerle karşılaşır ve Mani dini kabul etmeye karar verir. Böğü Kağan Orhun'a geri dönerken Mani rahiplerini beraber getirmiş ve Böylelikle Uygurların Maniheizm'le tanışmaları başlamıştır.¹³⁵ Maniheizm ise bir Kağanın liderliğinde kabul edilmiş din olarak görülür. Uygurların kadim dini Gök Tanrı dinidir ve bu dinde doğa-insan-tabiat iç içedir. Din-devlet-toplum bütünleştirilmiştir. İnsanların yaşam biçimi ise tabiata olan saygısıyla, sevgisiyle, doğayla bütünleşme isteğiyle oluşmuştur. Maniheizm'deki zamanlar: şimdiki, geçmiş ve gelecek zamandır; İki zıtlık: ışık-karanlık/ iyi ve kötülük felsefesi Uygurların dini yapısında olmamasına rağmen Maniheizm'in Uygurlar tarafından neden kabul edildiği aşağıdaki maddelerde açıklanmaya çalışılacaktır.

i) Orhun Uygur devleti Moyen Çor dönemindeki siyasi, ekonomik ve ticari yükselişlerden sonra hızlıca İpek yolunda da hakimiyet sağlar. Bu durum neticesinde orada yaşayan Maniheist Soğdlu tüccarlarla tanışma fırsatı doğar. Bu tanışmayla Uygurlar Mani dini ile tanışmaya başlamıştır.

ii) Orhun Uygur Devleti kurulduktan sonra Uygurlar yavaş yavaş şehir hayatını benimsemeye başlamıştır. Bu nedenle et yemeyen, felsefe öğrenen, bilgi edinmeyi amaçlayan, şehir hayatına önem veren sakin bir din olarak Mani dinini kabul görmeye başladığı düşünülmüştür.

iii) Soğdların eski dönemlerden beri Soğdca'yla beraber Çince ve Türkçeyi çocukken öğrendikleri düşünülmüştür. Çok dil bilmeleri şüphesiz birkaç kültürleri iyi

¹³⁴ Gupur-Hüseyn, a.g.e., s.154.

¹³⁵ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, a.g.e, s.16-17.

bilmelerini sağlamıştır. Farklı kültürlerin taşıyıcısı olan Soğudular Mani dini ibadetlerinin Türkçeye çevrilmesini sağlar bu da Uygurların Mani dinini öğrenmelerini kolaylaştırmıştır.¹³⁶

iv) Böğü Kağanın Mani dinini kabul etme nedeninin ticari konuda İpek Yolu'nda uzun yıllardan beri önemli nüfuzu elde eden Soğduların ekonomik desteğine erişmek olduğu düşünülmektedir. Böylelikle 762 yılında Mani dini Orhun Uygur Devletinin resmi devlet dini olarak kabul edilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi bu dinin Uygur kağanı tarafından kabul edilip sonra halka yayılması ve devlet dini olabilmesi için kuşkusuz Soğdlar çok çaba sarf etmişlerdi. İran'da Sasani döneminde kral tarafından hoş görülen Mani dini, Kağanı ve onun siyasi statüsünü koruyordu. Bu şüphesiz devlet hâkimiyetinde önemli yer alan şahısların hoşuna gitti ve ona karşılık Mani dinini korudular ve ona çok değer verdiler. Yavaş Yavaş Mani dini devlet işlerini idare etmeye başladı.¹³⁷ Mani dininin devlet dini olmasına karar veren Böğü Kağan Soğdlara çok önem verirdi ve onlara birçok şey danışırdı. Bu nedenle devletin dış siyaseti bile kolayca Soğdlar tarafından kontrol edilmeye başlandı. Hatta bir seferinde Çin ile savaşmak için Böğü Kağanı ikna etmişlerdi. Bu durumdan rahatsız olan Tarkan Kağan isyan etmiş ve isyanın sonucu olarak Böğü Kağan ve onu destekleyen birkaç Soğdlu öldürülmüştü.¹³⁸

Orhun devletinin zayıfladığı dönemlerde Mani dini devlet makamlarında aktif rol oynamaya başlamıştır. Bu durum Orhun devleti ve Çin'in arasındaki siyasi ilişkilerde görülmüştür. Çin'e giden elçilerin çoğu Mani rahipleri idiler. Hatta Uygur Kağanları ile Çinli prenseslerin evlenmesi için Mani rahipleri Uygur kağanını temsil edip Çin saraylarıyla görüşme yaparlardı.¹³⁹

840 yılında Orhun Uygur Devleti yıkıldı. Ne kadar Kırgızların saldırmasından dolayı oldu diye düşünsek te birçok araştırmacıya göre Orhun Devletinin yıkılmasını Mani dini çok etkilemişti. Orhun Uygur devleti yıkıldıktan sonra Uygurlar 15 kabile şeklinde Pan Tekin'in önderliğinde Kansu, Turfan, Beşbalık ve daha batı tarafa doğru yayıldılar. Kansu ve Turfan bölgelerine yayılan Uygurlar oradaki soydaşlarının

¹³⁶ Süer Eker, "Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca", *Türkbilig*, 2012, S.24, s.83.

¹³⁷ Colin Mackerras, *The Uighur empire (744-840): according to the T'ang dynastic histories*, Centre of Oriental Studies, Australian National University, Canberra 1968, s.152.

¹³⁸ Mackerras, a.g.e., s.10.

¹³⁹ Mackerras, a.g.e., s.114-116.

yardımıyla ve kendi çabalarıyla yeniden devletler kurdular.¹⁴⁰ Kansu ve Turfan devleti Çin'in batı kısmındaki Song hanedanlığıyla hem coğrafi olarak yakındı. Hem de siyasi ve ekonomik olarak yakın ilişkilerde bulundular. Hatta Turfan ve Kansu devletlerinden Çin'e giden elçilerin içinde Mani dini rahiplerinin olmaması onların yerine Budist rahiplerinin yer alması o dönem Kansu ve Turfan devlet siyasetlerinde Mani dinin etkisinin azaldığını hatta yok olmaya başladığını görüyoruz.¹⁴¹

Song Hanedanlığı tarafından Uygur bölgesine elçi olarak gönderilen Wang Yen Te'nin seyahat raporunda Uygur bölgesinde Mani dinine ait ibadet yerlerinin Buda dinine ait ibadet yerlerinden az olduğu hatırlanmıştır.¹⁴²

Wang Yen Te'nin raporundan yola çıkarak Mani dininin etkisi Kansu ve Turfan devletlerinde gittikçe azaldığı, Orhun devletindeki gibi siyasi yetkisinin olmadığı düşünülmektedir.

Bir toplumun sosyokültürel hayatını geliştiren unsurların başında dini unsurlar vardır. Uygurların eski dönemlerden beri inandıkları Gök Tanrı dinini bırakıp siyasi ve ticari amaçlardan dolayı Mani dinini kabul etmeleri ne kadar zor olsa da bu dinin Uygurların yazısına, edebiyatına ve kültürüne olan etkisinden bahsetmeden edemeyiz.

Bir toplumun medeniyet, kültür değerlerinin geçmişten şimdiye gelebilmesi için yazı kuşkusuz çok önemli bir nitelik taşımaktadır. Bir milletin kullandığı yazı o milletin dil ve edebiyatının ilerlemesi için çok önemlidir. Uygurların kültüründe yazı olmazsa olmaz önemli unsurlardan biridir. Göktürk döneminden beri Soğdlar ticari ilişkilerden dolayı kendi dil ve kültürlerini Türkler arasına yaymışlardır. Orhun Uygur Devleti döneminde ise Uygurların kabul ettikleri Mani dininden dolayı Soğdlarla hem dini hem ticari olarak iç içe oldular. Bu durum çok dil bilen, çok kültürlerin taşıyıcısı olan Soğdların Uygurlarla kültürel etkileşime geçmelerini hızlandırmıştır.¹⁴³ Mani dini metinler Soğdca yazıldığından dolayı dini metinleri okumak, öğrenmek isteyen Uygurlar yavaş yavaş Soğdca'nın etkisi altında kalmışlardı. Dolayısıyla VIII. yüzyılda Uygurlar kullandıkları yazıyı Orhun *Yenisey Yazıtı* dan *Kadim Uygur Yazıtına* değiştirdiler. Kadim Uygur Yazıtı ise Soğdca esasında değiştirilmiştir. Bu Kadim

¹⁴⁰ Yusup-Palta, a.g.e., s.112.

¹⁴¹ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, a.g.e., s.37.

¹⁴² İzgi, a.g.e., s.60.

¹⁴³ Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 45.

Uygur alfabesinde baş, orta ve son diye üç şekilde harfler vardır. Toplam harf 18 ile 22 arasındadır. Onların içinde 5 tanesi ünsüz harftir. Kadim Uygur Yazısı soldan sağa ya da yukarıdan aşağıya doğru yazılır. Song hanedanlığı tarafından Uygur bölgesine gönderilen elçi Wang Yen Te kendi raporunda şunları not almıştır: “Uygurlar şiir yazmayı, okumayı çok seviyorlarmış. O güzel yazılarını sadece edebi eserleri yazarken değil günlük yaşamlarında da kullanıyorlarmış”.¹⁴⁴ Bu rapora baktığımızda Kadim Uygur yazısının Uygurlar arasında ne kadar çok kullanıldığını görebiliyoruz.

Uygurların eski dönemden beri kullandıkları 12 hayvanlı Türk Takvimi’nde hem Çin takviminin etkisi hem de Eski Türk Dininin etkisi mevcuttur. Mani dinini kabul ettikten sonra Mani’nin ölüm tarihi başlangıç yapılarak 12 devre takvimi kullanılmıştır. Bu takvimde bazı aylar Mani dinindeki oruç zamanını esas ederek dinlenme ayı olarak adlandırılmıştır.¹⁴⁵

Mani dini Uygurların siyasi, ekonomik, yazı, takvim gibi sosyokültürel değerlerini etkilemiş olmakla birlikte edebiyatını da etkilemiştir. Mani dini kabul edildikten sonra Soğdca dini metinler Uygurların anlayabilmesi için devletin emriyle çok sayıda tercüme edilmiştir ve Uygurların o dönem edebiyatını çok etkilemiştir. Mani dinini Uygurlar arasına daha çok yaymak isteğiyle Mani dindarları gittikleri yerlerde Mani dininin ibadet prensiplerini yazıyla anlatmaya çalışmışlardır. Uygurların Mani dinini kabul etmesi Türk tarihinde dini ibadetler, tövbe duaları içeren *Irk Bitig gibi* eserlerin gelişmesine sebep olmuştur.

3.2.1.3. Budizimin Uygur Kültürüne Etkileri

Budizm M.Ö. 6. yüzyılda Hindistan’da bir küçük krallığın kral oğlu Siddharta Gautama (Buddha) Tarafından kurulmuş bir dindir.¹⁴⁶ O dönemde Hindistan’da Brahmanizm ve Hinduizm insanların hayatını olumsuz etkilemeye başlamıştı. İnsanlar açlıktan çaresizlikten acı çekiyorlardı. Buda hâkimiyet başındaki yerini ve tüm imkanlarını bırakıp insanların acıdan kurtulma yollarını arama yoluna düşer. Buda, *uyanana, kendini bulan* anlamına gelir.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Geng Shimin, *Qedimi Uygur Yeziqida Yezilgan Muhim Yadikarliqlar*, s.54.

¹⁴⁵ Yusup-Palta, a.g.e., s.152.

¹⁴⁶ Walter Ruben, *Eski Metinlere Göre Budizm*, Haz. Lütfü Bozkurt, C.IV, Okyanus Yayınları, İstanbul 2004, s.98.

¹⁴⁷ Gotama Budha, *En Güvenilir Metinler Üzerinden yazılmış Bir Biyografi*, Çev. Zeynep Seyhan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s.26-33.

Buda acıların nedenini bulmak ve ondan kurtulmak niyetinde çileli ve uzun bir yola çıkmıştı. Bu yolda ustalarından öğrendiği meditasyon, oruç, nefes alma, gibi yöntemleri öğrendi. Bir gün öğleden sonra bir incir ağacının altında oturdu, ölüm, doğum hakkında düşünmeye başladı. M.Ö. 531'de bir gece yarısı tamamen aydınlandı.¹⁴⁸ Buda Brahmanizm'deki dualara, ilahlara, kahinlere karşı ahlaki değerleri, insanın yaptığı amelleri esas eden bir düşünce sistemini oluşturur. Bu düşünce sistemi akıl, mantık ve tefekkürden yola çıkarak insanın iç huzura kavuşmasını sağlar. Budaya göre bu Budizm'dir.¹⁴⁹

Budizm'in tarihten beri bir misyoner din olduğu düşünülmektedir. Budanın öğretisinden insanların faydalanması için Budizm rahipleri dünyanın dört bir tarafına yol alırlar.¹⁵⁰

İki asır boyunca dünyada etkili rol oynayan Budizm günümüzde de dünyanın en büyük dört dinin biri olarak etkisini sürdürmektedir. Dinler tarihi araştırmacısı Eliade Budizm'in kurucusu Buda'nın kendini peygamber ya da Tanrı gönderen elçi değil bir üstat olarak tanıştırması ve Tanrıyı reddetmesi Budizm'in bu kadar etkili olmasının sebeplerinden biri olduğunu düşünmektedir.¹⁵¹

Budizm'in evrensel bir din olabilmesinin başka sebepleri ise insanları iyiliğe, ahlaklı olmaya teşvik etmesidir. Budizm iyilik yapmayı, başaklarına iyi davranmayı, canlılara zarar vermemeyi, merhametli olmayı, yardımlaşmayı teşvik eder.

Budizm'in ahlak anlayışına göre iyi bir ahlak sahibi olmak için şunlar gerekir:

- 1) Kötü niyetli olmamak.
- 2) Kötü konuşmamak, küfür etmemek.
- 3) Zina yapmamak,
- 4) Başakların eşyasını çalmamak,
- 5) Yalan söylememek,
- 6) Canlılara zarar vermemek.¹⁵²

¹⁴⁸ "The Buddha, His Teaching and His Sangha", *The World of Buddhism* (Ed. by H. Bechert, R. Gombrich), Slovenia, Thames & Hudson, Reprint, 2007, s.41-42.

¹⁴⁹ Ömer Rıza Doğrul, *Yeryüzünde Dinler Tarihi*, İstanbul 1947, s.124-131.

¹⁵⁰ Erik Zürcher, "Buddhism Across Boundaries: The Foreign Input", *Sino-Platonic Papers*, s. 222.

¹⁵¹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna*, a.g.e., s.86.

¹⁵² Ömer Hilmi Budda, *Dinler Tarihi*, İstanbul 1935, s.303.

Bu amellerin içinde canlılara zarar vermemek ise Budizm'in Mahayana mezhebinin kurulmasına yol açan unsurlardan biridir.¹⁵³ Budizm'de insan öldürmek, iftira, yalancılık, kıskançlık, sarhoş olmak, müzik dinlemek, takı takmak, almak ve satmak, fazla yemek yasaktır.¹⁵⁴ Budizm bir kurtuluş dinidir. Budizm'e göre dünya acılarla doludur. İnsan her gün acı çeker, acı içinde kıvrılır. İnanç ve ibadet insanı bu acıdan kurtaramaz. İnsan bu acılardan kurtulmak için tefekkür edip hikmete ulaşması ve meditasyon yapması gerekir. İyi huylu ve iyi ahlak sahibi olmaları gerekir. Bunlar Budizm'in ibadetlerindeki en önemli unsurlardır.

Budizm'de Hinayana ve Mahayana diye iki mezhep vardır. Hinayana Budizm'i Sariputta tarafından kurulmuştur. Sariputta Budanın en başarılı öğrencilerinden biridir.¹⁵⁵ Bu mezhep Budanın öğrettiği hakikatlere sadık kalmıştır. Hinayana mezhebinde bu dünyadaki ıstıraplardan kurtulmanın yolu ilahlara inanmak, dua etmek, kutsal varlıklardan ve meleklerden yardım istemek değil sadece kendi gücüyle Nirvana'ya ulaşmaktır. Bu mezhep Kamboçya, Burma, Tayland gibi ülkelere yayılmıştır.¹⁵⁶

Budizm'in Mahayana mezhebi ise Hinayana mezhebinden farklıdır. Mahayana mezhebinin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Mahayana inancında Buda'nın oluşturduğu hakikatlerin aksine Buda'nı tanrılaştırmıştır. Mahayana mezhebindekiler Hinayana Budizm'ini eksik görürler. Mayanistler Tanrı inancına, kutsal varlıklara, meleklerle inanır. Bu mezhepte Buda'nın öğretisinin, hakikatinin yerine Tanrılaştırılmış Buda konulmuştur.¹⁵⁷

Buda hayatı boyunca birçok yere gitmiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrenciler Buda'nın hakikatlerini insanların öğrenmesi için dünyanın dört bir yerine yol almıştır. Böylelikle Budizm bir misyoner dini olmuştur. Dünyaya yayılma sürecinde Budizm sürekli gelişmeler ve değişmeler içinde olmuştur. *Mahayana Mezhebi, Çin'de Çen-Yen ve Japonya'da Shingon* adlarıyla yayılmıştır.¹⁵⁸

¹⁵³ Buddha, a.g.e., s.303.

¹⁵⁴ Ahmet Mithat, *Tarih-i Edyan*, İstanbul 1911, s.260-261.

¹⁵⁵ Abdülkadir Şeybe, *Yaşayan Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, İstanbul 1995, s.154.

¹⁵⁶ Şeybe, a.g.e., s.154.

¹⁵⁷ Annamari Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul 1999, s.131.

¹⁵⁸ Mircea Eliade, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, İstanbul 1997, s.60.

Göktürklerin bilinmeyen sebeplerden dolayı Budizm’le tanışması Göktürk hâkimiyetinin altında kalan Uygurların ilk kez Budizm’le temas etmesini sağlamıştır.¹⁵⁹ Bir Uygur Beyin adının “Pu’-sa” yani “Boddhisatva” olması ve bu Uygur’un Orhun Uygur devleti kurulmadan önce yaşamış olması Uygurların Orhun’dan önce Budizm’le tanıştığının önemli göstergesidir.¹⁶⁰

Orhun Uygur devletinde tarih açısından daha uzun geçmişe dayanan Budizm’e ait dini metinlerinin var olma ihtimali ve Böğü Kağan döneminde yazılan Karabalgasun yazıtında şeytan ve iblisler gibi Budizm’e işaret eden dini figürlerin olması Orhun Uygur devletinde de Budizm’in mevcut olduğunu göstermektedir.¹⁶¹

Budizm’in kuruluşuna ait bilgilerden yola çıkarak Budizm’in önemli mezheplerinden biri olan Mahayana mezhebinin misyoner rahipler tarafından Hindistan’dan Çin’e kadar geldiğini ve siyasi, ekonomik ilişkilerden dolayı Turfan ve Koçu bölgelerine de yayıldığını görebiliyoruz. Orhun Uygur Devleti 840 senesindeki göçten önce Budizm’in merkezleri olan Beşbalık ve Koçu bölgelerini ele geçirmişlerdi.¹⁶² 840 senesindeki büyük yenilgiden sonra Orhun Uygur devleti yıkıldı ve Oradaki Uygurlar Koçu (Turfan), Kansu bölgelerine göç ettiler ve devlet kurdular. Burada devlet kurmalarıyla birlikte önceden de bildikleri Budizm’den çok kolay etkilendiler. Çin ve Koçu bölgesi arasındaki siyasi, ekonomik ilişkinin yakın olması ve bu ilişkiyi devam ettirme arzusu da Budizm’in Uygurlar tarafından kolay edilmesinin başka bir sebebidir.¹⁶³ Turfan kazılarında bulunan birçok dini metnin Budizm’e ait olması ve bazı vesikalarda Budist rahiplerin imzasının olması bu dönem Uygurların Budizm’e inandıklarına işaret etmektedir.¹⁶⁴ Çin’in Song Hanedanlığı tarafından Koçu (Turfan) devletine elçi olarak gönderilen Wang Yen Te raporunda şöyle der *Koçu devletinde Budist manastırları ve kütüphaneleri çok sayıda idiler fakat Maniheizm’e ait manastırdan sadece birkaç tane vardı.*¹⁶⁵ Wang Yen Te’nin bu raporundan Budizm’in Uygur kültürünü derinden etkilediğini düşünüyoruz.

¹⁵⁹ Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s.129.

¹⁶⁰ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987, s.11.

¹⁶¹ Hans-Joachim Klimkeit, “Buddhism in Turkish Central Asia”, *Numen* 37 fasc.1, June 1990, s.57.

¹⁶² James Hamilton, “Remarks Concerning Turfan Stake Inscription III”, *Turfan Revisited: The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, (Ed. by D. Durkin-Meisterernst, v.d.), Dietrich Reimer, Berlin 2004, s.122.

¹⁶³ Kogi Kudara, “The Buddhist Culture of the Old Uigur Peoples”, 2004, s.187.

¹⁶⁴ Kudara, a.g.e., s.186.

¹⁶⁵ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, a.g.e., s.60-61.

Budizm Uygurlar arasında özellikle Koçu (Turfan) devletinde çok güçlenmişti. Bununla birlikte ekonomik gücü de elde etmişlerdi. Budist manastırlarının ekonomik güce sahip olmaları Budist rahiplerin devletin siyasetinde de söz sahibi olmasını sağlamıştı.¹⁶⁶

Orhun Uygur Devleti döneminde Çin'e giden Uygur elçiler Maniheizt rahipler idi. Koçu ve Kansu devleti döneminde ise Budist Rahipler elçi olarak Çin'e giderlerdi.¹⁶⁷ Din ve toplum birbirini etkileme, geliştirme ve değiştirme süreci içinde var olmuştur. Uygurlar Budizm'i kabul ettikten sonra hem Budizm'in derin etkisine uğradı hem Budizm'i kendi kültür değerleriyle harmanlayıp değiştirmiştir. Budizm Uygurların siyasetinde önemli rol oynamakla birlikte edebiyat, ressamlık, duvar sanatı gibi alanları da derinden etkilemiştir. Budizm'in Uygurlara yayılması Uygurların Buda medeniyeti oluşturmaya ve edebiyat, sanatta yeni sayfalar açmasına neden olmuştur. Budizm'i kabul eden Uygurlar ibadetlerini daha iyi yapabilmek ve dine olan hürmetlerini göstermek için ibadethaneler ve manastırları yaptılar. Bundan dolayı o dönem inşaat işleri de çok gelişti. Yaptıkları manastırları Buda'ya uygun şekilde dekore etmek için nakkaşlık ve oyma sanatı gelişti. Bodhisattva ve Budist rahipleri hayal etmek için heykeller yapıldı. Onların hayatını ifade etmek için duvarlara şahıs ve olayların resimleri çizildi. Heykellerin daha canlı, rengârenk, süslü olması için altın gümüş takılar asıldı ve bu da kuyumculuğun gelişmesini sağladı.¹⁶⁸ Uygur edebiyatı da kuşkusuz Budizm'den etkilenmiş ve birçok değerli Budist Uygur edebiyatı ürünleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki aydınlar, entelektüeller, yazarlar ve şairler Budist rahipler sınıfından oluşmuştu. İyi huylu bu insanlar güzel manzaralı deryalar, bağların boyunda ibadet etmeyi severlerdi. Bu entelektüeller oralarda hem ibadet ederlerdi hem başka dillerden dini eserleri çevri ederlerdi. Hem şiir yazarlardı hem resim çizerlerdi. Nevruz Bayramı gibi bayramlarda ibadethaneleri ziyaret eden kadınlara tiyatrolar gösterirlerdi. Müzikler ve eğlenceler olurdu. Bu dönem edebiyatının önemli ürünlerinin birçoğu tercime eserlerinden oluşmuştu. Aydınlarımız başka dillerden tercüme yaparken sadece çevri yapmıyordu. Özellikle dini hikayeleri çevirirken kendi fikir, düşüncelerini, duygularını katıp bu hikayeleri yeniden canlandırırdu.

¹⁶⁶ Margit Köves, Buddhism Among the Turks of Central Asia, Sata-Pitaka Series Indo-Asian Literatures Vol. 626, International Academy of Indian Culture and Aditya Prakashan, New Delhi 2009, s.46.

¹⁶⁷ Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar)*, a.g.e., s.63-79.

¹⁶⁸ Geyretcan Osman, *Uygur Kilassik Edebiyatı Tarihidin Tezis*, Şincang Üniversitesi Yayınları, 1987, s.42.

Bu dönemin en meşhur eserlerinden biri olan, Budizm'in dini, felsefi ve düşüncelerini anlatan *Altun Yaruk*, Uygur edebiyatı tarihinden devasa bir eser olup, ilk Uygur tiyatro oyunu olan *Maitrisimit*, kahramanlıklar, baht ve saadetin temsili *Çaştani Bey Hikayesi*, iyiliğin ve adaletin ne olursa olsun sonunda kötülüğün üstesinden geleceğini ifade eden *İyi Kalpli Prens ve Kötü Kalpli Prens*, Budizm'in canlılara zarar vermemek, onları kurtarmak için kendini feda etmek düşüncesini temsil eden *Aç Bars Hikayesi gibi öğeler* barındırır.

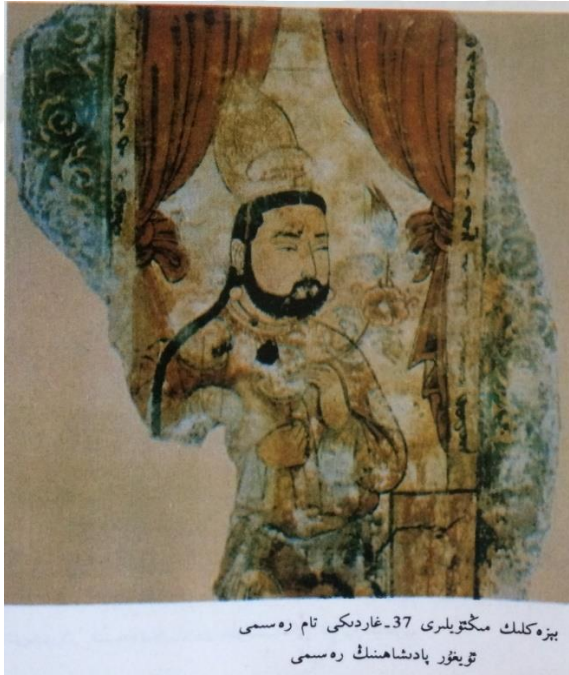
Uygur Budist dönemindeki meşhur aydınlardan Beşbalıkta yaşayan ünlü Uygur Budist tercüman Sinku Seli Tutung, *Altun Yaruk* ve *Hsüan-Tsang'ın biyografisini* Çince'den Uygurcaya çevrilmiştir. Pirtanrakxıt ise 27 perdelik tiyatro *Maitrisimit*'i kadim Tohri dilinden Uygurcaya çevrilmiştir.¹⁶⁹

Uygurlar Budizm'i kabul ettikten sonra, Budizm'in kendine özgün Budizm sanatı ile Uygur sanatını harmanlayarak Budist Uygur sanatını oluşturmuşlardır. Budist Uygur Sanatının içinde Duvar resimleri önemli rol teşkil etmektedir. Koçu Uygur devleti döneminde yapılan Turfan Bezeklik Binevindeki resimlerde şunlar vardır.

¹⁶⁹ Osman, a.g.e., s.51.

Görsel 3.1: (6.tapınak) Uygur soylularının resmi: *Sunu yapan beyler*¹⁷⁰

Görsel 3.2: (19.tapınak) *Sunu yapan prens resmi*¹⁷¹

¹⁷⁰ Eziz Yusup-Tursun Palta, a.g.e.,

¹⁷¹ Eziz Yusup-Tursun Palta, a.g.e.,

بېزەكلەك مەكتەپى تام رەسىملىرى نېرۋانانىڭ رەسىمى

Görsel 3.3: Nirvana resmi¹⁷²

مەكتەپى تام رەسىملىرى
گۈل نۇسخىلىرى

Görsel 3.4: Binev duvarındaki çiçekli nakışlar resmi¹⁷³

¹⁷² Eziz Yusup-Tursun Palta, a.g.e.,

¹⁷³ Eziz Yusup-Tursun Palta, a.g.e.,

Görsel 3.5: Kumaş üzerinde yapılan *Budist Uygur dede resmi*¹⁷⁴

3.2.2. Sosyal Hayat

Uygurlar tarihlerinde birçok dil ve din değiştirmişlerdir. Bu süreç içerisinde şüphesiz zorluklar, kültür çatışmaları yaşanmıştır. Her şeyin iyi kötü tarafı olduğu gibi kabul ettikleri dinler de sosyokültürel hayatının gelişmesi, renklenmesi açısından önem arz etmiştir. Bir toplumun sosyal hayatını iyi anlayabilmek için siyasi tarihi ve dini inancını incelemekle birlikte örf ve adetlerini de değerlendirmek gerekir. Bu bağlamda Uygurların doğum, ölüm, düğün, giyim, Nevruz Bayramı, Müzik, eğlence gibi sosyal unsurlarına da değinelim.

1) Doğum: Doğum, sadece anne ve babanın değil bir ailenin soyunun aktarılmasıdır. Bütün insanları mutlu eden bu olağanüstü mucizevi olay Uygur toplumu arasında da çeşitli inanç, örf ve adetlerle kutlanmıştır. Doğum ve ona bağlı gelenekler sosyal hayatta önem taşımaktadır. Örneğin: “Uygurların bazı bölgelerinde yeni doğan bebeklerin baş tarafına Kurt aşığını asarlardı”. Kadınların ilk doğumunda kadınlar

¹⁷⁴ Eziz Yusup-Tursun Palta, a.g.e.,

Kurt'un derisinin üzerine oturturlardı ve “bebek doğdu” sözünün yerine “Kurt doğdu” derlerdi.”¹⁷⁵ Bu metinde Uygurların doğum adetinde Kurt toteminin ne kadar önemli yeri olduğunu görebiliyoruz.

“Kadim bir Uygur krallığının kralı ile komşu devletin prensesi kırık gece gündüz düğün yapıp evlenmişler. Kral yeni doğan bebeği için bütün halkına hediyeler göndermiş ve isminin Gündoğdu olduğunu ilan etmiş.”¹⁷⁶ Uygurlar kadim zamandan beri doğuma çok önem vermişlerdir. Yeni doğan bebeğin topluma güç katacağına, aile, akraba ilişkilerini de olumlu etkileyeceğine inanmışlardır.

Bu dünyaya çocuk getirmeyi hem kutsal bir vazife hem bir iltifat olarak gören Uygur kadınlarının kültürel değişiklik içinde geliştirdikleri doğumla alakalı gelenek ve adetler şunlardır:

- i) Kötü ruhların ve cinlerin kadına ve karnındaki bebeğe zarar getireceğini düşünerek hamilelik boyunca özellikle hamileliğin ilk aylarında yalnız bırakılmıyordu. Eğer yalnız kalmak zorunda kalaslar yastığının altına bıçak saklanırdı. Uygurlara göre kötü ruhlar bıçaktan korkarlardı ve yastık altında bıçak saklanan hamile kadınların yanına gelemezlerdi.¹⁷⁷
- ii) Hamile kadınların bulunduğu odanın bir köşesine kuş tüyü saklanır böylelikle kötü ruhlar, cin ve şeytanlar bu odaya giremezler.
- iii) Rahile Davut bir çalışmasında “çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar mezarlara giderlerdi ve ibadet ederlerdi” diye yazmıştır.¹⁷⁸ Bu metinde dile getirilen Mezara tapmak adeti belki Uygurların geçmişe dayanan ölen atalarından medet almak, onların ruhundan yardım istemek gibi ölümler kültü ya da atalar kültüründen gelmiş olabilir.
- iv) Uygur adetlerinde, bebeğin anne karnında kordona boğulup ölmemesi için hamile kadınların ip eğirmesi yasaktır.¹⁷⁹
- v) Yeni doğan bebek ve anneye kötü ruhların zarar vermemesi için yatağının başına tuz ve bıçak koyulur.

¹⁷⁵ Abdulkerim Rahman, Yipek Yulidiki Epsane-Rivayetler, Şinvang Helq Neşiryati, 1985, s.16.

¹⁷⁶ Turgan Şavun, *Uygur Helk Çöçekleri*, Uygur Helk Neşiryati, 1985, s.112.

¹⁷⁷ Tugba Gönel, *Rahman Abdurrehim'in 'Uygurlarda Şamanizm' Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi*, Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2011, s.249.

¹⁷⁸ Rahile Davut, “Uygurların Mezar Kültürü Üzerinde Bir Araştırma”, Akt. Alimcan İnayet, *Milli Folklor*, 2003, s.207–208.

¹⁷⁹ Hebibe Tursinniyaz, *Uygur Ayalliriniñ Tuğut Adetleri Üstide Tetkikat*, Şincañ Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürümqi, s.50.

vi) Bebek doğduktan 10 ile 15 gün sonrasında bebeğe isim koymak için akrabalar toplanır, kurban kesilir ve dua ibadetler yapılır.

vii) Kırk gün bittikten sonra bebeğin kırkı çıkarılır. Bugün bebeğin doğduğuna tam kırk gün olduğu gündür. Akraba ve komşuların çocukları davet edilir ve hediyeler verilir. Bebeği duş aldırırken davet edilen misafir çocukları her biri güzel dileğiyle bebeğin başına su döker.

2) Ölüm: Ölüm insanın dünya hayatının sonlanmasıdır. Fakat değişik dini inançlarda farklı değerlendirilebilir. Dayandığı dini inanç ne kadar değişik olursa olsun ölen kişinin öldükten sonra huzura, rahata kavuşması maksatlıyla yaşadığı coğrafyanın kültürel alışkanlıkları, inancı ve dini örf ve âdet kurallarından yola çıkarak vefat eden kişinin cenaze töreni yapılır. “Uygur kağanı öldüğünde hatunu da onunla birlikte gömülür. Cenaze gününde at, koyunlar kurban kesilir. Kağanın odasının çevresinde yedi kere dönülür. Hatta bazıları yüz gözünü keserek kan yaş ağlardı.”¹⁸⁰

Orhun Uygur Devleti kağanının ölümü yazılmış bu metinden bu dönemdeki cenazelerde ölüyü müzik ve şarkılarla değil kurban kesilerek uğurladıklarını görebiliyoruz. Eski dönem dini inançlardan etkilenen, değişim ve gelişim içerisinde var olan Uygurların ölüyü uğurlama kültürlerinden şunları sayabiliriz:

i) Ölünün kaldığı evde kırk gün ışık açık bırakılır. Nedeni ise ölen kişinin ruhu kırk güne kadar kendi evine ziyarete gelmiş. Işığın açık olması ölen kişiye olan saygıdanmış.

ii) Ölü suyu bahçeye ya da ağacın köküne dökülür. Bu halk arasındaki söylenen adet olduğu için neye dayandığı bilinmemektedir. Fakat bu adetin Uygurların eski dönemdeki ağaç kültüründen dolayı devam etmiş olması düşünülmektedir.

iii) Ölü çıkan evde 7 güne kadar yemek yapılmaz. Yemeği akraba, dost, komşular getirir. Bunun nedeni de bilinmemekle birlikte zaten hüznün içinde olan ev sahibinin daha çok yorulmaması gerekir diye düşünceden yola çıkmış olması söylenmektedir.

iv) Kişi vefat edip 7. gününde 7 neziri, 40. gününde 40 neziri, tam 360 gün olduğunda yıl neziri yapılır.¹⁸¹

¹⁸⁰ Yusup-Palta, a.g.e., s.100.

¹⁸¹ Nezir, Uygurlar arasındaki vefat eden kişi için cenazeden sonraki günlerde yapılan bir dini törenin adıdır. 7.günü Yedi Nezir, 40.günü Kırk Nezir, tam bir yıl olduğu gün Yıl Neziri yapılır.

3) Dügün: Aile bir toplumun sosyal hayatına temsil eder. Aile kültürel değerlerin, adetlerin, inançların birleşmiş en küçük yapı taşıdır. Güzel adetler, ahlaki değerler öncelikle güzel bir aile eğitimi esasında oluşur. Ailenin esası ise düğün ve nikahtır. Dügün, her toplumda olduğu gibi Uygurların sosyal hayatında oldukça önem taşıyan kültürel unsurlardan biridir. Dügün sadece iki insanın birleşmesi değildir. Dügün iki kültürün birleşmişidir. Bu nedenle Uygurların düğün ve buna bağlı gelenek ve adetlerini incelemek onların sosyokültürel hayatını değerlendirmek için oldukça mühimdir.

Uygur Kağanın düğünü oldu. Kağan kendisi için hazırlanmış yüksekteki sandalyesinde oturdu. Sandalye güneşin doğduğu tarafta Doğu tarafta yerleştirilmişti. Evleneceği hatun Kağanın oturduğu yerin alt kısmındaki hazırlanmış bir odada bekletildi. Sonradan birkaç yaşlı kadın hizmetçilerin yardımıyla kıyafetleri giyildi, saçları tarandı ve süslendirildi. Sonra kağanın önüne selama geldiler. Ardından dokuz tane vezir hatunu alıp sarayın içine geldiler ve güneşin dönmesiyle aynı yönde dokuz kere döndüler. En son vezirler hatunu Kağanın oturduğu yere götürdü. İnsanlar Kağanı kutlamak için kağana selama geldiler ve hem Kağana hem hatuna selam verdiler.¹⁸²

Yukarıdaki metinden Orhun Devleti Kağanlarının düğün törenini anlamaktayız.

Eski inançların, kültürlerin birikimi olarak Uygurların bazı düğün gelenek adetleri vardır.

i) Dügünde damat önceden hazırlanmış ateşten atlar. Gelin ise ateşin çevresinde yürür. Uygurlara göre ateş kötülükleri yok eder dolayısıyla ateşten atlamak eşlerin kötülüklerden kurtulup bir ömür birini sevmesi, huzurlu yaşaması içindir.

ii) Kızın annesi düğünün ikinci günü sabahta *Issıkık Aşi* (bir çeşit çorba) yapıp kızını görmeye gider.

iii) Dügünü olan gelin eğer önceden evlenip boşanmış biri ise beyaz renkli kıyafet giyemez.

4) Giyim: Giyim her toplumun vaz geçilmez kültürel unsurlarından biridir. Bir millet kendi örf adet, geleneklerini giyimlerinde, takılarında ifade etmektedir. Uygurların giyim geleneği uzun bir tarihe dayanmaktadır.

¹⁸² Yusup-Palta, a.g.e., s.100.

İnsanlar kadim devirlerde hava şartlarından korunmak için kıyafet giyerlerdi. Yavaş yavaş kabile, devlet anlayışının oluşmasıyla birlikte kıyafet bir toplumun medeniyet ve zevkini, kültürel sanatını taşıyan bir önemli unsur olmaya başladı.

Gydim kepinek tonni,
Gülhanda yatarmen dep.
Aldim yay bilen oqni,
Düşmenni atarmen dep.¹⁸³

Uygur Türkçesiyle yazılan bu koşak şu anlama gelir “Kepinek tonumu giydim ve düşman ile savaşmak için okumu alıp bekledim”. Bu koşakta Uygurların o dönemde giydikleri kepinek ton dile getirilmiştir. Buradaki ton kelebek şeklinde, yakası ve kolu olmayan geniş bir atkıdır. Alt üst değildir.

1980’ de yapılan büyük arkeolojik kazı çalışmalarında Uygurların Lop Nur bölgesinde cesetlerin üzerinde kıyafetler vardı. Bazı cesetlerin başında uzun şapka ve uzun şapkanın yan tarafına bir kuş tüyü takılmıştı. Bazı cesetler hayatken giydiği kıyafetle birlikte defnedilmişti.¹⁸⁴

Uygurların giyim kültürünün en önemli özelliği ise eski zamandan beri sosyal statüsüne, mesleğine ve renklere göre giyinmesi idi. Bu özellikle dindarlar arasında kendini gösterirdi. Budist rahipler halk içinde kimliğini ifade etmek amacıyla beyazdan buluz ve pantolon giyerlerdi. Onun üzerine sarı renkli ya da siyah renkli uzun atkı takarlardı. Uygurların giyim geleneğinde kırmızı renk mutluluğa, beyaz renk duruluğa, temizliğe, siyah renk hüzne işaret ederdi.¹⁸⁵

5) Nevruz: Nevruz, yeni gün, yeni yılın başı, baharın başı anlamına gelir. Nevruz bayramı Uygurlar dahi tüm Türki milletlerinin ortak bayramıdır. Bugünde tabiat kış uykusundan uyanır. Kışın acı soğukları gider. Buzlar erir, derya ve ırmaklardaki sular akmaya başlar, ağaçlar çiçek açmaya başlar. Tüm tabiat renklenir. Nevruz bayramı ise Türklerin bahar mevsimini kutlayıp yaptıkları bir bayramdır. Nevruz bayramına ilişkin Uygur Türkçesiyle yazılmış eski dönem Uygur şiirine rastlamaktayız.

¹⁸³ Abdulkerim Rahman, *Uygur Folklori Hekkide Bayan*, Sincan Üniversitesi Neşriyatı, 1989, s.161.

¹⁸⁴ Rahman, a.g.e., s.162.

¹⁸⁵ Rahman, a.g.e., s.178.

Keldi Noruz yil başı, ketti köngülning çirkini,
Noruz diban kilurler, hatunlarning turkini.
Güller kisip kiz-oğul eğri koyar bökini,
Melis kilip oynışar açur köngül mülkini,
Qaygu mihnetler kitip, yayraşur kündüz bu kün.¹⁸⁶

Bu şiirin anmalı şudur: Uygurlara göre bahar mevsiminin getirdiği canlılık, mutluluk ve yeni hayattan dolayı Nevruz Bayramında gönüllerdeki hüznler ve kaygılar giderdi. Yeni yılının bolluk, huzur, bereket getirmesi dileğiyle insanlar coşkun ve hayata dolu olurlardı.

Kadim Uygurların Nevruz Bayramını kutlama yöntemleri Çin tarihçisi HuiLin'in (唐代西长安文明) isimli kitabında şöyle hatırlanmıştır: “Noruz Bayramı tüm Uygurlar arasında kutlanırdı. Oyunlar, danslar, tiyatrolar oynarlardı. At üstünde de oyunlar gösterirlerdi. Bir önceki senenin tüm mutsuzlukları, cin ve kötü ruhları kovup yeni senenin halka bereket ve uğur getirmesi amacıyla havyan suratlı maskelerle danslar ve oyunlar oynarlardı. Müzikler çalarlardı. Şarkılar söylerlerdi.”¹⁸⁷

6) Müzik ve Eğlence: Müzik ve Eğlence Uygurların sosyal hayatının göstergesidir. Uygurların müziği kendilerinin dini inancı, sosyal gelişmelerini ifade etmektedir. Kadim tarihten beri Müzik ve eğlencenin Uygurların hayatındaki vaz geçilmez bir kültürel unsur olduğunu Uygurların aşağıdaki Pirçengi Efsanesinden görebiliyoruz.

Kadim zamanda Pirçengi isimli bir halk ozanı yaşıyormuş. O tüm hayatını insanlar için şarkı söylemeye, müzik çalmaya adanmış. Pirçengi kendisi icat ettiği şarkıları söyleyip halka huzur, mutluluk getirdiği için Tanrı ona uzun ömür nasıp etmiş. Bir gün Pirçengi mezara ziyarete gelmiş. Yer altından çığlık atan sesler gelmiş. Pirçengi dikkatle dinledikten sonra bunun mezar altındaki azap çeken ölülerin sesi olduğunu öğrenmiş. Pirçengi çok üzülmüş ve yavaş yavaş şarkı söylemeye başlamış. O sesler durmuş çünkü ölülere işkence yapan melekler şarkı söylenen yerde duramıyorlarmış. O günden sonra Pirçengi öğrencilerine siz halklara hizmet etmeye devam din ben mezarlarda şarkı söyleyip ölenlerin huzura ermesini sağlayacağım demiş. Pirçengi mezarlarda şarkı söylemeye devam etmiş fakat azap melekleri bundan memnun kalmamış. Çünkü onlar ölenlere azap çektirmeyi çok severmiş, işini yapamayınca Tanrıya şikâyet etmiş. Bu nedenle Tanrıda Pirçenginin canını almak zorunda kalmış.

¹⁸⁶ Abdulkerim Rahman, *Medeniyet İzlidirin Tugulgan Hesler*, Ürümçi, Sincan Helk Neşiryati, 1993, s.219.

¹⁸⁷ Rahman, a.g.e., s.222.

Bu efsanede müziğin Uygurların hayatındaki yerinin ne kadar önemli olduğu gösterilmektedir.

Molla İsmetullah Binni Molla Nimetullah tarafından 1854 yılında yazılan “Tevarihî Muskiyun”da şöyle satırlar vardır; “Nuh Aleyhisselam’a tanrı Türk isimli bir erkek çocuk bahşetti. Türkün Heriz isimli bir oğlu vardı. Bu oğul büyüdükten sonra tüm müzik aletlerini kullanmayı keşfetti ve halka öğretti. Bu zamanlarda annesi, babası, çocuğu öldüğünde tembur ile müzik çalıp şarkı söylenirdi.”¹⁸⁸

Müzik Uygurlarda çeşitli anlamlar taşımıştır. En eski dönem müziği avdan gelen Uygurların elde ettiği başarısını kutlamak için yapılmıştır. Sonra dini faktörlerden etkilenmiş ve dini törenlerin olmazsa olmaz ritüellerinden biri olmuş. Müzik çalmak, şarkı söylemek adeti sadece düğünlerde değil cenazelerde de mevcut olmuştur. Cenazelerde ölen kişinin huzur içinde öbür dünyaya yol alması amacıyla müzik çalmışlar, şarkı söylemişlerdir. Yukarıdaki efsane bize müziğin Uygurların kültürel ve düşünsel hayatında çeşitli anlamlar ifade ettiğini göstermektedir.

3.2.3. Edebiyat

Edebiyat bir toplumun en önemli kültürel unsurlarından biridir. Bir toplumun kabul ettikleri din, geliştirdikleri gelenekler ve kültürel değerler edebiyat vasıtasıyla geçmişten günümüze kadar gelebilmiştir Uygurların edebiyatını incelemek onların sosyokültürel yapısını incelememizin ön şartıdır. Irk Bitig, Altun Yaruk, Maitrisimit, İyi ve Kötü Prens Hikayesi, Şehzade ile Aç Pars hikayesi Uygur edebiyatındaki en meşhur sözlü ürünlerdir.

i) Irk Bitig: 840 senesindeki büyük göçten sonra Uygurlar Koçuya geldiler ve burada devlet kurdular. İpek yolundaki bolluk bereket dolu bu devlet edebiyat alanında da değerli izler bıraktı, Irk Bitig 9. yüzyılda Göktürk dilinde yazılan Uygur edebiyatındaki ilk fal eseridir. Irk Bitig’te 65 tane fal vardır. Her falda metninden önce sayılar verilmiştir. Metinden sonra ise iyi ya da kötü olduğuyula ilgili yorumlar yazılmıştır.¹⁸⁹ Irk Bitig’de insanların gördükleri rüyalar efsanevi düşünceler iyi rüya ya da kötü rüya diye yorumlanmıştır. Irk Bitig’te kullanılan rüya tabirleri günümüz

¹⁸⁸ Molla İsmetullah Binni Molla Nimetullah Möcizi, *Tevarihî Muskiyun*, 1982, s.26.

¹⁸⁹ Şahamettin Kuzucular, *İslamiyet Önesi Dönem*, <<https://edebiyatvesanatakademisi.com/islamiyet-oncesi-donem/irik-bitig-uygur-fal-kitabi/1207>>, (ET: 04.12.2019).

Uygurları içerisinde kullanılmaktadır. “Rüyasında padişah gören kimsenin bahtı açık olur. Rüyasında hasta ata binen kimse varsa işi rast gitmez. Rüyasında yağmur gören kimsenin hayatı bolluk ve bereketli olur.”¹⁹⁰ Bu bilgi bize Uygurların devam ettirdikleri geleneklerin eski dönemdeki inançlara bağlı olduğunu ispatlamaktadır.

ii) Altun Yaruk: Altun Yaruk Buda dininin Mahayana mezhebine ait düşünceler ve felsefeleri anlatmak maksatıyla yazılmış büyük bir eserdir. Bu kitabın bir kısmı ilk önce Rus bilim adamları tarafından Kansu bölgesinin sarı Uygurlar ibadethanesinde bulunmuştur. Diğer kısmını Alman bilim adamları Koçu (Turfan) bölgesinden bulmuştur.

Altun Yaruk, Koçu Uygur Devletinde yaşayan meşhur aydın, tercüman Sinku Seli Tutung tarafından Çinceden kadim Uygurcaya çevrilmiştir. Şahzade ve Aç Pars Hikayesi Altun Yaruk'ta yazılan günümüze kadar gelen çok değerli hikayelerden biridir.

Kadim zamanda meşhur bir Kağan yaşamış. Onun üç tane oğlu varmış. Bir gün Kağan üç oğluyla ormana gitmiş. Sonra üç kardeş ormanın iç tarafını görmek için babasından izin alıp yola çıkmış. Kamışlık bir bölgeye geldiklerinde yedi tane yavrusu olan açlık ve susuzluktan ölmek üzere yerde yatan bir dişi aslanı görmüşler. En küçük kardeşi et ve kana ihtiyacı olan aslana çok üzülmüş ve Budanın düşüncesi boyunca kendini feda edip aslan anneyi kurtarmaya karar vermiş ve ağabeylerini kandırarak babalarının yanına yollamış ve soyunup aslanın önüne yatmış fakat aslan halsizlikten başını bile kaldıramamış. Bunu gören en küçük kardeş kendi boynunu kesip kan çıkartıp aslana koklatır. Aslan yavaş yavaş kendine gelir ve o küçük kardeşi yiyip bitirir. Tam o an tüm gökyüzü karanlık olur. Deprem olur, fırtına çıkar. En küçük kardeşinden endişe eden kardeşler geri döndüğünde yerdeki kan, saç ve kemikleri görür. Çok ağlarlar ve üzürlüler. Kağan en sevdiği küçük oğlunun ölüm haberini duyduktan sonra oğlunun adına mezar ve manastır yaptırır.¹⁹¹

Yukarıdaki metinden Uygurların meşhur tercümeni Sinku Seli Tutung kadim Çinceden Uygurcaya eserler çevirirken sadece çevri yapmamıştır aynı zamanda içselleştirerek Uygurların kültürel adetleriyle bütünleştirmiş yeniden yazmıştır. Yeniden canlandırılan bu dini hikayeler ve metinler bize Uygurların Koçu dönemindeki edebiyatın tarihten beri en yüksek seviyede olduğunu gösterir.

¹⁹⁰ Yusup-Palta, a.g.e., s.163.

¹⁹¹ Yusup-Palta, a.g.e., s.99.

iii) Maitrisimit: Maitrisimit buda dininin Hinayana mezhebinin prensiplerine göre yazılmış 27 perdelik bir tiyatrodur. Bu sahne eserinde geleceğin kurtarıcısı Maitrinin Sakyamuni ile görüşmek için yola çıktığı ve yolda çeşitli olayların meydana geldiği anlatılmıştır. Bu eser Koçu devletinin meşhur tercümeni Pirtanrakşit tarafından Tuhri dilinden kadim Uygurcaya çevrilmiştir. Maitri tuhur dilinden gelen bir sözdür Uygurcada “kişi ismi ya da merhametli” anlamına gelir. Simit ise “buluşmak” anlamına gelir. Maitrinin hocası rüyasında Sakyamuni’ni görür ve kendisi yaşlandığı için sekiz yaşındaki Maitriyi ve diğer 16 öğrencisini birlikte Sakyamuni ile buluşmak için gönderir. Tiyatro buradan başlar ve diğer sahnelerde yolculukta geçen olaylar anlatılmıştır.¹⁹² Maitrisimit Uygur edebiyat tarihindeki ilk tiyatrodur. Maitrisimit Uygurların sosyal hayatındaki dini düşünceleri incelememiz için bir örnek teşkil eder.

3.3. Uygurların Sosyokültürel Hayatında Bir Açık Medeniyet Modeli

Bu çalışmanın 2. bölümünde ele alınan Uygurların siyasi tarihinden yola çıkarak şunları söyleyebiliriz: Uygurlar, Basmiller ve Karluklar birlikte II. Göktürk devletini yıktıktan sonra 745 senesinde Uygurlar ilk olarak Orhun Uygur devletini kurdular. Birkaç yüzyıl Göktürklerin hâkimiyeti altında kalan Uygurlar Göktürklerin etkisiyle Gök Tanrı dinine inanıyorlardı ve Gök Tanrı dini geliştirdikleri tüm kültürel değerler, medeniyetler, örf ve adetlerin esasıydı. Orhun Uygur Devleti kurulduktan sonrada Uygurlar yine Gök Tanrı dinine inanmayı devam ettiler. Böğü Kağan Mâni rahiplerinin etkisinde kalarak ticari veya bazı siyasi amaçlarla Maniheizm’i Orhun Uygur Devletinin resmi dini olarak ilan etti. Bu nedenle tarihten beri Gök Tanrı inancıyla yaşam biçimini, kültürel yapısını şekillendiren Uygurlar Böğü Kağan döneminde Kağanın liderliğinde yeni bir dini kabul etmek zorunda kaldılarsa da kabul etme süreçleri kolay olmamıştır. İlk başlarda ticari ilişkilerle tanıştıkları Soğdlar’dan Maniheizm’i öğrendiler. Yavaş yavaş Mâni dini kültürü şehir halkının yaşam tarzını değiştirmeye başlamıştı. Uygurlar arasında farklı guruplar çıkmaya başladı. Mâni dini kültüründeki şehir medeniyeti ile köylerdeki bozkır kültürü arasında çatışmalar da az değildi. Bu çatışma sonradan Orhun Uygur Devletinin yıkılmasına sebep olan unsurlardan biri olmuştu.

¹⁹² Osman, a.g.e., s.60.

Recep Şentürk “*Açık Medeniyet*” isimli kitabında şöyle der: “*Tarihten beri tek bir medeniyetin dünyaya hâkim olması hiç olmamıştır. Medeniyetler daima hep birlikte dünyada varlığını sürdürmüşlerdir.*”¹⁹³ Bögü Kağan devletin resmi dinini Maniheizm olarak ilan etmiştir. Tüm devleti bir dinle, bir medeniyetle idare etmek istemiştir fakat Uygurların tarihten beri benimsedikleri dini inancı, kültür ve medeniyeti ile kabul etmek zorunda kaldıkları yeni din ve yeni medeniyet arasındaki çatışma hep var olmuştur. Bir medeniyet tek başına mevcut olamaz fakat medeniyetler birbiriyle sürekli etkileşim içerisinde gelişir ve var olmuştur.

Günümüzdeki medeniyetler arasındaki ilişkileri Recep Şentürk şöyle ele almıştır: “Eski zamanlarda sadece coğrafi yakınlığı olan medeniyetler birbirini etkileyebilirdi. Şimdi artık bütün medeniyetler birbiriyle iç içe yaşamaya başlamıştır. Medeniyetlerin arasındaki coğrafi mesafeler kaldırılmıştır. Çeşitli coğrafyadaki medeniyetler artık aynı coğrafi mekânı paylaşarak çok medeniyetli toplum oluşturulmuştur. İşte bu açık medeniyettir.”¹⁹⁴

3.3.1. Medeniyetlere Açılan Kapı – Turfan (Koçu)

Turfan (Koçu) başta Koçu Uygur Devletinin başkenti olmak üzere hem kadim ipek yolunun merkezi hem de doğu ve batı arasındaki medeniyet ve ticaret ilişkilerinin kesişme noktasıydı. Bu coğrafi özellik Turfan’ın başka kağanlık ve komşu devletlere göre medeniyet ve ekonomi açısından hızlı gelişmesini sağlamıştı. Koçu Uygur Devleti döneminde Çin’in T’ang İmparatorluğu kendi iç karşılıklarını durdurmakla meşguldü dolayısıyla Koçu bölgesi ile ilgili bir savaş veya saldırı söz konusu değildi. Eskiden beri Koçu bölgesini rahat bırakmayan Tibetliler de bu dönemde iç savaşlarından dolayı Koçuya saldırmamıştı. Böylelikle bu dönem Koçu Uygur Devleti için kendini güçlendirmenin iyi bir fırsatı olmuştu. Dolayısıyla Turfan ipek yolunun gözdesi oldu.¹⁹⁵ Turfana ziyarete gelen elçi Wan Yen Te raporuna “Koçu Uygur Devletinin güneybatı tarafında İran ve Arabistan, batı tarafında Hint deryası vardır” diye yazmıştır.¹⁹⁶

¹⁹³ Recep Şentürk, *Açık Medeniyet*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s.15.

¹⁹⁴ Şentürk, a.g.e., s.15.

¹⁹⁵ Osman, a.g.e., s.49.

¹⁹⁶ Yusup-Palta, a.g.e., s.117.

i) Turfandaki Mani Dini: Koçu Uygur Devletinin merkezi Turfanda farklı dinler yaşıyordu. Buda dini, Mâni dini ve Nesturî dini Turfandaki en önemli dinlerdendi. Çin elçisi Wang Yen Te raporunda şöyle yazmıştır “Koçuya geldim. Çok sayıda Buda manastırı ve ibadethaneleri vardı. Ama birkaç yerde Mâni dini ibadethanelerini de gördüm.”¹⁹⁷ Koçu Devletinin kağanı vezirlerinden Semerkant’taki Mani rahiplerinin Samaniler devletinin kağanı tarafından öldürüleceği hakkında haberi duyar. Koçu devletinin kağanı Samanilerin kağanına şunları der, Koçu devletindeki Müslümanlar Semerkant’taki Mani rahiplerinden çoktur. Eğer Semerkant’taki Mani rahiplerinin bir tanesine zarar verilirse Koçu’daki Müslümanlara da zarar verilecektir. Bunu duyan Samaniler Kağanı korkmuş Mani rahiplerini öldürme niyetinden vaz geçmiştir.¹⁹⁸ Koçu Devletinin bu sözünden Mani dinin Turfanda varlığı sürdürdüğünü anlayabiliyoruz. Bu bilgi bize Koçu devleti topraklarında Mani dinin başka dinler ile birlikte Uygurların sosyokültürel hayatını etkilediğini, bu topraklardaki toplumun farklı dinlerin etkisi neticesinde medeniyet ve kültürlerini geliştirmeye ve değiştirmeye devam ettirdiğini gösterir.

ii) Turfandaki Buda Dini: Turfandaki arkeolojik çalışmalar neticesinde Buda dininin düşünce ve prensiplerini öğretmek ve yaymak amacıyla yazılan Altun Yaruk’un kadim Uygurca çevrisi bulunmuştur. Bu çevri Koçu devletinde yaşamış meşhur Uygur tercümen Sinku Seli Tutung Yapmıştır. Uygurcaya çevrilmiş bu baskıdaki Şehzade ve Aç Pars gibi dini hikayelere baktığımızda çevirmenin ne kadar güzel dille canlı ve hareketli çevirdiğini, Buda dini hakkında geniş bir bilgiye sahip olduğunu görebiliyoruz. Ayrıca Turfandaki mağaraların duvar resimleri de bize Buda dinin Turfandaki en önemli dinlerden biri olduğunu gösteriyor.

iii) Turfandaki Nesturi Dini: Nesturi Hristiyan dininin bir mezhebidir. 9. yüzyılda Çine yayılan din İpek yolundaki Turfan bölgesine de girmeye başlamıştır. Nesturi dini ticaret yoluyla Orta Asya’ya girmiştir. Maveraünnehir denilen bölgedeki Buhara, Baykent, Semerkant gibi dönemin gözde şehirlerinden geçen İpek Yolu birçok kültür ve medeniyetin taşıyıcısı olmuştur. Nesturi dininin Orta Asya’ya yayılıp girdiği hakkında birçok kaynak mevcuttur. Turfan bölgesi metinleri bu kaynaklardan biridir.¹⁹⁹ Nesturi dini diğer dinler ile beraber Turfan bölgesinde varlığını sürdürmüştür.

¹⁹⁷ Yusup-Palta, a.g.e., s.141.

¹⁹⁸ Yusup-Palta, a.g.e., s.142.

¹⁹⁹ Harun Güngör, *Eski Türklerde Din ve Düşünce*, Türk Tarihi Araştırmaları Vakfı, s.275.

Bir toplumun inandığı din kuşkusuz o toplumun kültür ve medeniyetini derinden etkilemiştir. Çeşitli coğrafi sınırlardan ticari, siyasi amaçla gelen çeşitli insanlar İpek yolunda bir araya gelmiştir. İpek yolu insanların medeniyet ve kültürlerini birbirlerine yayması için araç olmuştur. Turfan İpek yolundaki gözde şehirlerden biri olarak Koçu Uygur Devletinin medeniyet açısından zenginleşmesine ve gelişmesine sebep olmuştur. Turfanda farklı dinlerden gelen şairler, ressam, tercümanlar hatta dünya çapında meşhur bilim adamları vardır. İlk başta devlet kağanı olmak üzere bilim ve sanata düşkün Uygurlar farklı devletlerden, mezheplerden gelen ilim insanlarına hürmet göstermiş ve birlikte Koçu Devletinin gelişmesine katkılarda bulunmuştur.²⁰⁰ Farklı medeniyetleri savaş olmadan, çatışma olmadan birlikte yaşatan ve birbirini olumlu etkilemesini sağlayan Turfan İpek yolunun parlayan yıldızı olmuştur. Coğrafi sınırlarla farklı medeniyetlerden ayrılmış, başka medeniyetlerle varlık mücadelesi vermiş ve kendini muhafaza etmiş ve yegâne kalmış kapalı medeniyete karşı medeniyetlerin birbiriyle buluştuğu ve paylaştığı fiziki mekân olmuştur.²⁰¹ Turfan Uygurların sosyokültürel hayatındaki bir açık medeniyet modelidir.

²⁰⁰ Osman, a.g.e., s.50.

²⁰¹ Şentürk, a.g.e., s.15.

SONUÇ

Gök Tanrı dini, Maniheizm, Budizm, Nasturilik gibi dinlerin yaşandığı ve İpek yolunun önemli geçiş güzergahlarından biri olan Uygurların yaşadığı coğrafya zengin bir kültürel yapıya sahiptir. Bu nedenle Uygurların sosyokültürel yapısında din ve kültür iç içedir. Bu, onların yaşam biçimlerine, geleneklerine ve bütün bunların etkisiyle oluşan sözlü ve yazılı kültürüne yansımıştır. Bu çalışmada Uygur Türklerinin sosyal hayatı ve kültürel yapısı başta olmak üzere Orhun Uygur Devleti, Koçu Devleti ve Kansu Devleti dönemlerindeki Uygur Medeniyeti incelenmeye çalışılmıştır.

Birkaç yüz yıl Göktürk devletinin hâkimiyeti altında kalan Uygurlar 745 yılında Orhun Uygur Devletini kurdular. İç ve dış siyasette başarılar elde eden bu devlet doğuda Kingan Dağları ile, kuzeyde Baykal Gölü ve Yenisey ile, batıda Balkaş'ın kuzeyinden Fergana Vadisi ile, güneyde Çoğay Dağı'nın güney etekleriyle sınırlanıyordu. Böğü Kağanın liderliğinde Maniheizm Orhun Devletinin devlet dini olarak kabul edilir. Başta siyasi ve ticari amaçla kabul edilen bu din kağanların ve yüksek tabakadaki insanların sosyal statüsünü ve menfaatini korurdu dolayısıyla kağanlar, kağanlar ailesi ve devletin yüksek makamındaki kişilerin desteğini kazanmıştı.

Soğdlar, ticaretteki yeteneği, birden çok dil konuşabiliyor olması ve bunların etkisiyle çok kültürlü olarak tanınan Soğdlar İpek yolundaki önemli yerler üzerinde stratejik güç elde etmişti. Ayrıca çoğunun Maniheizm dindarları olması nedeniyle de Orhun Uygur Devletinde önemli güce sahip olmuşlardı. Hatta devletin iç ve dış siyasetinde oldukça etkililerdi. Özellikle Çin ile olan ilişkilerde önemli rol oynarlardı. Kağanların Çinli prenslerle evlenmeleri için Soğdular imparatorluğa elçi olarak gönderilirdi. Çok dil bilen Soğdlu dindarlar Mani dini metinlerin Uygurcaya çevrilmesinde katkıda bulunmuştu. Bozkır kültüründen ve Gök Tanrı inancından vaz geçemeyen Uygurların Şehir kültürünü teşvik eden Mani dinini kabul etmesi kolay olmamıştı. Fakat Uygurlar Mani dininin etkisiyle edebiyat ve sanat açısından oldukça gelişmişlerdi hatta Soğdcayı değiştirip Kadim Uygurcaya keşfetmişlerdi. Ancak dışarda Tibetliler ile Karluklarla birleşip Orhun Devletinin İpek yolundaki ticaret yolunu bozmuşlardı. Bu nedenle Orhun Devletinin ticareti ve buna bağlı tüm gelirlerinin kapısı kapanmıştı. İç tarafta ise durumlar gittikçe kötüleşmeye başladı, açlık, kıtlık, hastalık, yaylaklarının çölleşmesi, toprakların verimli olmaması, doğal afetler gibi faktörler Orhun Uygur devletini zayıflatmıştı. Öte yandan Soğdların siyasetteki gücü gittikçe arttı ve kendi

menfaati için devletin kurallarını çiğnemeye başladı. Buna eş olarak Kağanlar Çinlilerin her türlü hilyelerini zamanında fark edememişlerdi. Böylelikle birçok devletin kaçınılmaz sonu gibi sene 745-840 arasında hâkimiyetini sürdüren, kültürel değerleri ve tarihteki ilkleri ile unutulmaz izleri bırakan Uygurların ilk devleti Orhun Uygur Devleti yıkıldı. İbn Haldun Mukaddime de hiçbir medeniyet daima devam edemez. Bazen yükselir bazen çöker demişti. Bu bağlamda Orhun Devletinin yıkılmasını tarih akışının sonucu diyebiliriz.

840 yıldıki Orhun Devletinin yıkılmasından sonra buradaki Uygurlar batı ve güney batı taraftaki soydaşlarının yanlarına gittiler. Gittikleri yerlerde Kansu, Koçu devletini kurdular. Böylelikle tarih sayfası yeniden açılmıştı. Çin'in batı tarafındaki Kansu bölgesine giden Uygurlar Turfan'a tarafa giden Uygurlardan az olmalarına rağmen orada Kansu Uygur Devleti kurmayı başardılar. Nüfuz ve coğrafi genişlik açısından Koçu (Turfan) devletinden az olan bu devlet kadim ipek yolundaki önemli coğrafi konumdan en gelişmiş küçük devletlerden bir olmuştur. Buda dinine inanan Kansu Uygurları yüzyıllarca Çin ile iyi ilişkiler yürütmüşlerdi.

Koçu devleti ise İpek yolundaki gözde devletlerden biriydi. 840'taki göçle gelen Uygurlar buradaki soydaşlarıyla kısa bir zaman içerisinde yeniden devletlerini kurmuş ve bu devletleri çok geliştirmişti. Bu çalışmada ele alınan Koçu Uygur Devleti hakkında şunları söyleyebiliriz: Koçu Uygur Devleti döneminde Çin imparatorluğu iç karışıklıklarından dolayı Uygurlara müdahale edememişti. En güçlü düşmanlarından biri olan Tibet te çeşitli savaşlarla meşguldü. Bundan dolayı Koçu Uygur Devleti'nin dış ilişkilerle ilgili bir sorunu yoktu. Dış güçlerle mücadele etmek zorunda olmayan Uygurlar bu dönemde edebiyat, sanat, müzik, resim, bilim, tıp gibi çeşitli alanlarda kendilerini geliştirme fırsatı buldular. Bu gelişim onları komşu medeniyetlere göre siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan daha ileri bir noktaya taşımış oldu. Koçunun İpek yolundaki önemli konumu dünyanın dört bir yerinden gelen çeşitli medeniyetlerin ve dinlerin buluşmalarını sağlamıştı. Bu birliktelik kuşkusuz Koçu devletinin sosyokültürel medeniyetinin zenginleşmesine neden olmuştu. Koçuya gelen hiçbir elçi ve ziyaretçi buradaki Buda dini kütüphanelerini, Mani dini ibadethanesini ve farklı dinlerin özelliğiyle yapılan imaretleri görmezden gelemezdi. Bu dönemdeki tercümanlar Altun Yaruk, İrk Bitig, Maitrisimit gibi dünyaca meşhur edebi eserleri çevirdi hatta kendi medeniyetlerini de katarak eserler ortaya koydu. Bu eserler ve

medeniyet transferi Uygur medeniyetini yeniden yarattı. Bu bilgiden yola çıkarak Koçu devleti Uygurlarının bir medeniyetler buluşmasının merkezi olduğu sonucuna varabiliyoruz. Dönemin mağaralarında bulunan çeşitli duvar resimleri, nakışlar, heykeller, heykellere takılan altın veya gümüş takılar Koçu'nun ressamlık, heykeltçilik, nakkaşlık ve kuyumculuk gibi sanatsal faaliyetleri bize bu sonucun bir göstergesi olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada yine İslamiyet'i kabul etmeden önceki Uygurlarda sosyokültürel hayat başlığı altında kadim Uygurların tarihten buyana sahip oldukları medeniyet unsurlarının bazı sosyal ve kültürel detayları incelenmiştir. Her toplum kendi kültürel-hayat yapısını bazı iç ve dış faktörlerden etkilenerken kendisi geliştirir ve değiştirir. Bu nedenle Uygurların sosyokültürel yapısının köklerini incelemek geliştirdikleri kültürel özellikleri ve dünya görüşlerini değerlendirmek açısından önemlidir. Tezde ele alındığı gibi bir toplumun doğa ve insan ilişkileri, hayata bakışı, tarihi, dini inancı, o toplumun sosyokültürel yapısını oluşturan temel öğeleridir. Uygurların günümüzde de halen devam ettirdikleri örf, adet ve kültürel değerler bu unsurlardan beslenmiştir. Uygurların sosyokültürel yapısının en önemli yapı taşlarından olan mitolojik unsurlar, kütler, tarihi unsurlardan; Gök Tanrı dini, ay, yıldız, güneş ve gibi gök cisimlerini inceledik. Uygurların yaşamlarında doğanın önemli bir yeri vardır hem doğadan korkmuş hem doğayla bütünleşmişlerdir. Uygurlar kadim tarihte, ulaşılmazlığa, sonsuzluğa ve gizemli ilahi kuvveti temsil eden Gök veya Gök yüzünü gök Tanrının mekânı olarak nitelendirmiştir. Onlara göre gök Tanrı tektir. Tüm kâinat onun kontrollüğü altındadır. Her ne kadar ağaç, ata veya yer-su kütlerine inansalar da Gök Tanrı inancı temel inanış biçimi olarak merkezde yer almıştır. Bu da Uygurların bir sonraki kabul ettiği dini ve sistemi sorgulamalarında bir merceğe görevi üstlenmiştir. Mesela, Orhun Uygur Devleti kurulduktan sonra Mani dinini kabul etmek zorunda kalmalarına rağmen bu yeni dini sorguladılar, hemen kabul etmediler hatta bazı Uygur kavimleri karşı çıktı. Demek ki Gök Tanrı dini Uygurların kültürel hayatını derinden etkilemiştir. Hatta sonradan kabul edeceği tek tanrı inancındaki İslam dini için zemin hazırlamış ve İslam dini kabul etmelerine ve kolayca benimseyip adapte olmalarını kolaylaştırmıştır. Uygur medeniyetinde önemli bir yeri olan diğer bir sosyal yapı ise tarihi şahıslar ve hikayelerdir. Uygurlar kadim tarihten beri kahramanları, kahramanlık hikayeleri seven ve onları kendi hayatlarına örnek alan bir halktır. Tezde Uygurların en meşhur efsanesi Oğuzname'den parçalar verildi ve tarihi şahıs ve hikayeler

Oğuzname'deki Oğuzhan karakteriyle incelendi. Bu efsanedeki kahraman şahıs Oğuzhan Gök Tanrı'ya inanır ve ondan yardım ister. Evlendiği güzel kız gök yüzünden indirilir. Doğan çocuklarına da deniz, güneş gibi Türk mitolojisindeki gök cisimlerinin adını verir. Bu çalışmada ele alınan bu efsane hakkındaki bilgiler Uygurların kadim dini inançlarını, yaşam tarzını ve kültürel hayatını incelememiz için bizlere ışık tutmuştur.

Sosyokültürel yapının içinde dini inanç, sosyal hayat ve edebiyat vardır. Bu üç faktör birbirini etkiler ve geliştirir. Eğer bir toplumun kültürel yapısını oluşturan yapı taşları veya kökler ne kadar sağlam ise geliştirdikleri sosyokültürel hayat da o kadar zengin olur. Uygurların günümüzdeki doğum, düğün, bayram, müzik gibi sosyal hayatına baktığımızda eskiden beri inandıkları farklı dinlerin etkisiyle bazı geleneklerin karmaşık ama Uygurlara özgün şekilde varlığını sürdürmekte olduğunu fark edebiliyoruz. Her bir yeni dini kabul ederken onu fırsata çevirmeyi bilen, yeni dinlerin etkisiyle Türk tarihine hatta dünyaya değerli medeniyet ve kültür izlerini bırakan Uygurların bu süreci şüphesiz kolay olmamıştır.

Koçu Uygur Devletinin merkezi Turfan ise farklı kültürlerin ve medeniyetlerin bir arada yaşandığı, değerli hocamız Recep Şentürk'e göre coğrafi sınırlarla birbirinden ayrılan medeniyetlerin bir araya gelip yaşadıkları ve kültürlerini paylaştığı açık medeniyet modeli dediği teze örnek teşkil edecek bir mekandır. Bu çalışma yukarıdaki düşünceden yola çıkarak Turfan'ın Uygurların sosyokültürel hayatındaki bir açık medeniyet modeli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ilk kez Uygurların kültürel tarihi ile açık medeniyet kavramının birbiriyle bağlanıp analiz edilmesidir. Bu çalışmada açık medeniyet kavramından yola çıkarak Uygur tarihi araştırmalarındaki boşluklar ve araştırmaya açık konular belirtilmeye çalışıldı. Bu çalışmanın bundan sonraki Uygur tarihi ve medeniyeti alanlarındaki araştırmalar için katkıda bulunmasını dileriz.

KAYNAKLAR

- ALMAS Turgun, *Uygurlar*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- ARSLANTÜRK Zeki ve AMMAN M. Tayfun, *Sosyoloji*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012.
- Asya Hun Devleti, <https://tarihdersleri.tr.gg/T.ue.rkler_2.htm> (ET: 23.09.2019).
- BARTHOLD Wilhelm, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- BAYAT Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi: Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, C.2, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- BUDDA Ömer Hilmi, *Dinler Tarihi*, İstanbul 1935.
- BUDHA Gotama, *En Güvenilir Metinler Üzerinden yazılmış Bir Biyografi*, Çev. Zeynep Seyhan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- CHAVANNES E., *Mani Dinining Zhongguo Ga Tarqalğanlıki Hekkide Tetkikat*, Çev. FengÇengJün, Şangyu Basımhanesi Şöbisi, Şanghai, 1958.
- CÜVEYNÎ Alaaddin Ata Melik, *Tarih-İ Cihan-Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, Ankara 1998.
- ÇANDARLIOĞLU Gülçin, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004.
- ÇANDARLIOĞLU Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004.
- ÇAY Abdulhaluk ve DURMUŞ İlhami, “İskitler”, S. Koca vd. (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, C.I, Ankara 2002, s.557-596.
- DAVUT Rahile, “Uygurların Mezar Kültürü Üzerinde Bir Araştırma”, Akt. Alimcan İneyet, *Milli Folklor*, 2003.
- DOĞRUL Ömer Rıza, *Yeryüzünde Dinler Tarihi*, İstanbul 1947.
- EBERHARD Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- EKER Süer, “Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca”, *Türkbilig*, 2012, S.24, s.77-92.
- EL-KÂŞÂNÎ Ebu'l-Kasım Abdullah bin Ali bin Muhammed, *Tarih-i Olcaytu*, Çev. Derya Örs, A.Ü. SBE., (Y.Y.L.T.), Ankara 1992.
- ELIADE Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.

- ELIADE Mircea, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, İstanbul 1997.
- ELIADE Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna*, Çev. Ali Berktaş, C.II, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009.
- ESİN Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978.
- ESİN Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- GENÇ Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981.
- GOLDEN Peter B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992.
- GÖKALP Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. K. Yaşar Koprıman ve İ. Aka, Kültür Bakanlığı, Ankara 1976.
- GÖMEÇ Saadettin, “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları”, *Türk Kültürü*, 2001, XXXIX/453.
- GÖMEÇ Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- GÖMEÇ Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2015.
- GÖNEL Tuğba, *Rahman Abdurrehim'in 'Uygurlarda Şamanizm' Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi*, Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2011.
- GUPUR Wahitjan-HÜSEYİN Esqer, *Uygur Kilassik Edebiyatı Tezisi*, Milletler Neşriyatı, Beijing 1988.
- GÜLYÜZ Bahriye Güray, “İslam Öncesi Türk Kültüründe Ateş ve Ateşe Hükmedenler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.9, S.17, Ocak 2019.
- GÜNALTAY M. Şemsettin, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, Haz. Yüksel Kanar, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- GÜNGÖR Harun, “Eski Türk Dini”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ş. Gündüz (Ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2007.
- GÜNGÖR Harun, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.261-282.
- GÜNGÖR Harun, “Maniheizm”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1988, S.5, s.145-166.
- GÜNGÖR Harun, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, Kum Saati Yayınları, 2005.

- HAMILTON James, “Remarks Concerning Turfan Stake Inscription III”, *Turfan Revisited: The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, (Ed. by D. Durkin-Meisterernst, v.d.), Dietrich Reimer, Berlin 2004.
- HURDAZBIH İbn, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008.
- İNAN Abdülkadir, *Eski Türk Dîni Tarihi*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976.
- İslâm Ansiklopedisi*, C.X, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994.
- İZGİ Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyatnâmesi*, Ankara 1989.
- İZGİ Özkan, "Kao-ch'ang (Turfan) Uygurları", *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 1985, Ankara, s.235-244.
- İZGİ Özkan, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.
- KAMALOV Ablet, “Uygur İmparatorluğu”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.390-405.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Türki Tillar Diwani*, Sincang Helk Neşiryati, Uygurçe Neşri, 1980.
- KLIMKEIT Hans-Jaochim, “Buddhism in Turkish Central Asia”, *Numen* 37 fasc.1, June 1990.
- KÖVES Margit, *Buddhism Among the Turks of Central Asia*, Sata-Pitaka Series Indo-Asian Literatures Vol. 626, International Academy of Indian Culture and Aditya Prakashan, New Delhi 2009.
- KUDARA Kogi, “The Buddhist Culture of the Old Uigur Peoples”, 2004.
- KUZUCULAR Şahamettin, *İslamiyet Öncesi Dönem*, 16 Aralık 2014, <<https://edebiyatvesanatakademisi.com/islamiyet-oncesi-donem/irik-bitig-uygur-fal-kitabi/1207>>, (ET: 04.12.2019).
- MACKERRAS Colin, *The Uighur empire (744-840): according to the T'ang dynastic histories*, Centre of Oriental Studies, Australian National University, Canberra 1968.
- MINORSKY V., *Hudûdü'l-âlem: mine'l-meşrik ile'l-magrib*, Çev. Abdullah Duman ve Murat Ağarı, Kitapevi, İstanbul 2008.
- MİTHAT Ahmet, *Tarih-i Edyan*, İstanbul 1911.
- MÖCİZİ Molla İsmetullah Binni Molla Nimetullah, *Tevarihi Muskiyun*, 1982.
- OCAK Ahmet Yaşar, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.

- OĞUZ Öcal, “İnsanın Kökeni ile İlgili Mitler ve Dokuz Daldan Türemek”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-IV*, Ankara 2007.
- OSMAN Geyretcan, *Uygur Kilassik Edebiyatı Tarihidin Tezis*, Şincang Üniversitesi Yayınları, 1987.
- RAHMAN Abdulkerim, *Medeniyet İziridin Tugulgan Hesler*, Ürumçi, Sincan Helk Neşiryati, 1993.
- RAHMAN Abdulkerim, *Yipek Yulidiki Epsane-Rivayetler*, Şinvang Helq Neşiryati, 1985.
- RAHMAN Abdulkerim, *Uygur Folklori Hekkide Bayan*, Sincan Üniversitesi Neşiryati, 1989.
- ROUX Jean-Paul, *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 2002.
- RUBEN Walter, *Eski Metinlere Göre Budizm*, Haz. Lütfü Bozkurt, C.IV, Okyanus Yayınları, İstanbul 2004.
- SARITAŞ Eyüp, *Sarı Uygurlar*, İstanbul 2012.
- SCHIMMEL Annamarie, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul 1999.
- SHIMIN Geng, *Qedimi Uygur Yeziqida Yezilgan Muhim Yadikarlıqlar*, Şincan Halk Neşiryati, Urumçi, 1983.
- SHIMIN Geng, *Uygurlarning Kedimi Medeniyeti ve Hüccetleri Togrısında Omomi Bayan*. Şincan Halk Neşiryati, Urumçi, 1983.
- ŞAHİN Özlem, “Geçmiş, Tarih ve Sözlü Tarih”, *Mülkiye*, C.XXVIII, S.244, 2009.
- ŞAVUN Turgan, *Uygur Helk Çöçekleri*, Uygur Helk Neşiryati, 1985.
- ŞENTÜRK Recep, *Açık Medeniyet*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018.
- ŞEŞEN Ramazan, *İbn Fadlan, Seyahatnamesi*, İstanbul 1995.
- ŞEŞEN Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslâm Tarih ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- ŞEYBE Abdülkadir, *Yaşayan Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, İstanbul 1995.
- TANYU Hikmet, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara 1980.
- TANYU Hikmet, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Türk Kültür Yayıncılık, İstanbul 1978.
- TAO Wei Liang, *Karahaniler Sulalisining Tarihidin Omomi Bayan*, Henzuçe Neşri, Hei Long Jiang Jiao Yu, Harbin, 1994.
- TAŞAĞIL Ahmet, “Uygurlar”, H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.373-389.

- TEKİN Şinasi, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.
- TEKİN Talat, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Bellekten*, XLVI (184), 1983, s.806-810.
- “The Buddha, His Teaching and His Sangha”, *The World of Buddhism* (Ed. by H. Bechert, R. Gombrich), Slovenia, Thames & Hudson, Reprint, 2007.
- YÖRÜKÂN Yusuf Ziya, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri-Şamanizm*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- TURSİNİNYAZ Hebibe, *Uygur Ayalliriniñ Tuğut Adetliri Üstide Tetkikat*, Şincañ Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürümçi, 2007.
- YUSUP Eziz ve PALTA Tursun, *Uygurlarning Kiskiçe Tarihi*, Sincan Helk Neşriyatı, Urumçi 1990.
- TÜRKMEN Fikret, “Eski Türklerin İnançlarında Tabiat Kültü”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S.3, İzmir 1999.
- Uygur Devleti Haritası*, Harita Genel Müdürlüğü, <<https://www.harita.gov.tr/urun-260-uygur-devleti-haritasi--egitim-amacli-.html>> (ET: 04.12.2019).
- ZHONG Jin-wen, *Dui Yuguzu Zuchen Wentide Jidian Renshi*, Gansu Minzu Yanjiu, 1997.
- ZHONG Jin-wen, *Xi bu yu gu yu miao xie yan jiu* (Batı Sarı Uygurca Betimleme Araştırması), Pekin 2009.
- ZÜRCHER Erik, “Buddhism Across Boundaries: The Foreign Input”, *Sino-Platonic Papers*, S.222, March 2012.